

У К Р А Ї Н А
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ ТА ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ
МІСЬКИЙ МЕТОДИЧНИЙ КАБІНЕТ УСТАНОВ ОСВІТИ
ЧЕРКАСЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА І-ІІІ ст. № 7
ЧЕРКАСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ФЕСУН СВІТЛАНА ЄВГЕНІВНА

**Організаційно-методичні основи взаємодії
соціальних служб та органів освіти у
запобіганні насильству над дітьми в сім'ї**

Рецензент: Черепанова Г.Л., кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціології та соціально-
гуманітарних дисциплін Інституту підготовки
кадрів Державної служби зайнятості України

Матеріали схвалено педагогічною радою школи,
протокол №4 від 01.03.2010 року

Автор-упорядник: Фесун С.Є., соціальний педагог
Черкаської ЗОШ І-ІІІ с. № 7

**Організаційно-методичні основи взаємодії соціальних
служб та органів освіти у запобіганні насильству над
дітьми в сім'ї**

Обсяг: 125 сторінок

Дана робота присвячена актуальній проблемі взаємодії органів освіти та соціальних служб у запобіганні насильству над дітьми в сім'ї. Феномен насильства розглянуто в соціально-історичному та теоретичному аспектах. Цінність посібника полягає в тому, що в ньому викладена розроблена автором Комплексна профілактична програма, спрямована на попередження насильства над дітьми.

Матеріали будуть корисними соціальним педагогам, соціальним працівникам, психологам, класним керівникам.

Зміст

Вступ	3
РОЗДІЛ 1. Насильство над дітьми як соціально-педагогічна проблема	8
1.1. Соціально-історичні аспекти проблеми насильства й жорстокого поводження з дітьми	8
1.2. Теорії жорстокого поводження з дітьми як першопричина насильства.....	20
1.3. Фактори ризику насильства та жорстокого поводження з дітьми.....	25
1.4. Нормативно-правове забезпечення захисту дітей від жорстокого поводження з ними та всіх форм насильства	46
РОЗДІЛ 2. Соціально-педагогічна профілактика випадків насильства над дітьми	52
2.1. Завдання та принципи соціальної профілактики	52
2.2. Види соціально-педагогічної профілактики	57
2.3. Аналіз нормативних документів, що регламентують діяльність кримінальної міліції та соціальних служб щодо запобігання насильства над дітьми в сім'ї	65
РОЗДІЛ 3. Умови підвищення ефективності взаємодії соціальних служб і органів освіти у запобіганні насильству над дітьми	76
3.1. Характеристика експериментальної бази	76
3.2. Комплексно-профілактична програма як основа взаємодії соціальних служб і органів освіти у запобіганні насильству над дітьми.....	84
3.3. Організація профілактичної роботи за моделлю діяльності міждисциплінарної команди	93
3.4. Підвищення професійного рівня учасників міждисциплінарної команди шляхом семінарів взаємонавчання... ..	104
ВИСНОВКИ	109
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	111
ДОДАТКИ	119

ВСТУП

Насильство – це одна з основних небезпек для благополуччя суспільства, яка викликає все велику занепокоєність. Діти, безумовно, є самою незахищеною категорією населення, коли йдеться про насильство і жорстоке поводження. Вони найуразливіші не тільки тому, що не можуть захистити себе фізично, але і тому, що їх благополуччя залежить від дорослих, і вони самі не здатні безпосередньо захищати свої власні права.

Сімейне насильство - це форма деструктивної соціальної взаємодії в сім'ї, що відображає її загальне неблагополуччя і порушення в ціннісно-нормативній сфері індивідів. Насильство в сім'ї є чинником соціального ризику, що спричиняє поглиблення соціально-психологічної та моральної відчуженості, взаємну недовіру і ворожість стосовно інших членів сім'ї, брутальність і жорстокість у спілкуванні.

Однією з актуальних проблем, які стоять перед сучасним українським суспільством, є подолання і профілактика будь-яких проявів насильства щодо дітей та молоді.

Про міжнародну увагу до проблеми насильства в сім'ї свідчать такі факти, як обговорення і прийняття Женевської декларації (1924 р.), створення Дитячого фонду ООН (1945 р.), прийняття Загальної декларації прав людини (1948 р.), Декларації прав дитини (1959 р.) та Конвенції ООН «Про права дитини» (1989р.) У 1996 р. Конвенція була ратифікована 90% всіх держав-членів ООН. В Женеві працює Комітет з прав дитини – група експертів з 10 осіб, що розглядає доповіді урядів про виконання положень Конвенції. Остання доповідь відбулася 26 вересня 2008 року.

Проблема насильства стала предметом широкого громадського та наукового обговорення в Україні лише в останні роки. Існують певні

нормативно-правові документи, які визначають механізм взаємодії різних структур у запобіганні жорстокому поводженню з дітьми. Це Сімейний та Кримінальний кодекси України, Кодекс України про адміністративні порушення, Закон України „Про охорону дитинства”, „Про попередження насильства в сім’ї”, „Про освіту”, „Про міліцію”, „Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” та інші.

За останні десятиліття спостерігається активний соціально-педагогічний пошук і розробка окремих питань сімейного насильства (дослідження Ю. Якубова, Н. Лавриненко, М. Московка, О. Балакіревої). Наукові основи соціально-педагогічної діяльності щодо попередження та подолання причин та наслідків насильства стосовно дітей в сім’ї висвітлено в працях А. Бондаровської, Т. Говорун, О. Кікінежді, І. Трубавіної, М. Ліборакіної, О. Бондарчука та ін. Вітчизняна психолог Грабська І. А. досліджувала цю проблему у контексті подружніх стосунків, тоді як Ільїна С., Осухова Н. вивчали вплив насилля на дітей та роботу з такими дітьми.

Сьогодні проблема насильства в сім’ї примушує говорити про себе на повний голос. Дослідження, що проводяться в Україні, також підтверджують надзвичайну гостроту проблеми та поширення різних форм насильства в українських сім’ях.

Попри законодавче забезпечення захисту дітей від жорстокого поводження та дій держави у цьому напрямі, з точки зору 43% опитаних неповнолітніх у рамках дослідження “Становище дітей в Україні: весна 2003 р.”, в нашій країні жорстоке ставлення до дітей має місце. Тільки 18% респондентів заперечили існування такого явища.

Насильство з боку дорослих стало серйозною загрозою для повноцінного формування особистості дитини. Щороку працівниками

органів внутрішніх справ притягуються до кримінальної відповідальності тисячі дорослих осіб, які змушують дітей жебракувати, втягують неповнолітніх у злочинну діяльність. схиляють неповнолітніх до вживання одурманюючих, наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів.

Прийняття відповідної законодавчої бази у сфері попередження насильства в сім'ї свідчить про визнання цієї проблеми державою, винесення її з розряду приватної проблеми родини на державний рівень.

Водночас, існують протиріччя, які вказують на необхідність правового та соціально-педагогічного вирішення цієї проблеми.

1. Постійно зростаюча кількість дітей, які зазнають насильства та складність виявлення таких випадків. Діти рідко наважуються зізнатись, що стали об'єктом насильства. У багатьох випадках діти можуть сприймати погане поводження за нормальне явище, особливо, якщо вони із самого народження виховувались у подібній атмосфері.
2. Необхідність профілактичної роботи щодо проявів насильства і відсутність системної роботи щодо раннього виявлення насильства в сім'ї або загрози його вчинення;
3. Потреба у кваліфікованих фахівцях для роботи з жертвами насильства і недостатнє забезпечення кадрами соціальних служб та відсутність спеціально підготовлених психологів, юристів, соціальних та медичних працівників як у державних, так і громадських організаціях;
4. Функціонування соціальних служб, які мають опікуватись проблемами запобігання насильства над дітьми і неузгодженість в діяльності соціальних служб та органів освіти у вирішенні цього питання;

Зазначені протиріччя та проблеми і обумовлюють актуальність роботи.

Наукова новизна методичної розробки полягає в обґрунтуванні теоретично-методологічних підходів до пояснення феномену насильства над дітьми, у визначенні аспектів невідповідності вітчизняної нормативно-правової бази міжнародним документам, у визначенні основних функцій та повноважень спеціалістів соціальних служб та у вирішенні недоліків, що призводять до формального підходу у виявленні кризових сімей та заважають вчасному вживанню заходів до усунення причин насильства, та у розробці і обґрунтуванні системи організаційно-методичних умов взаємодії соціальних служб і органів освіти у запобіганні насильству над дітьми в сім'ях.

Методична розробка складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1

Насильство над дітьми як соціально-педагогічна проблема

1.1 Соціально-історичні аспекти проблеми насильства й жорстокого поводження над дітьми

Україна, яка стала на шлях розбудови демократії в умовах утвердження ринкових економічних механізмів, переживає появу негативних соціальних явищ, що супроводжують енергійні перетворення в країні. До таких явищ належить і насильство.

Явище насильства є багатоплановим, що відображається у різноманітних семантичних аспектах відповідного поняття: духовних та філософсько-етичних, юридичних, соціологічних, соціально-економічних, соціально-психологічних, індивідуально-психологічних, психічних, медико-біологічних, педагогічних. Філософсько-етичні аспекти насильства пов'язані з осмисленням та наповненням змістом таких понять, як "справедливість", "рівність", "воля", "свобода". Так, якщо вважати, що смисл власне людського існування будується на філософському понятті "свобода волі", то питання про спосіб суспільного співіснування стикається із протиріччям суспільного та індивідуального, яке не є у повній мірі розв'язаним. Безперечною є проблема забезпечення суспільством соціально необхідної поведінки його членів, що, в свою чергу, призводить до певної форми насильства суспільства над індивідумом. Це ж саме стосується механізму розв'язання протиріччя між свободою і необхідністю: елемент насильства наявний у забезпеченні будь-якої необхідності. Отже, на духовному, філософсько-етичному рівні постає питання не про насильство як таке, а про зміст, межі і форми самого насильства: де саме і хто має застосувати силу і задля яких цілей? Чи не є це питання, що, на превеликий жаль, не вирішене, про духовні засади розв'язання соціальних конфліктів? Війни і на початку третього

тисячоліття є супутником людської цивілізації.

Юридично це питання має два боки: виділення юридичного тлумачення насильства, з одного боку, і проблема покарання — як своєрідний акт насильства. Особливо гостро стоїть питання про кару як неминучий наслідок порушення закону, у тому числі й насильства. Важливим моментом у даному випадку є те, що держава сама стає насильником - позбавляє волі, а то й життя, правопорушників, насильників. Чи є доцільним мати узаконену систему відкритого насильства, якою обґрунтовуються межі та механізми державного покарання? Не такими давніми є часи, коли через такий механізм було знищено цілі народи.

Багато коренів насильства криється у структурі недосконалих соціальних механізмів. Суспільство не може регулюватись без соціального механізму влади. Вона ж певною мірою є формою насильства. Навіть демократичні механізми влади передбачають підпорядкування меншості волі більшості. Питання розбудови демократії у всіх її проявах є передусім питанням про зменшення вольової тиску на людину з боку влади, збагачення форм індивідуального самовираження. На соціальному рівні утворились соціальні феномени: нація, етнос, культура, родина тощо. Ці соціальні утворення для підтримки власної автентичності теж застосовують певні форми насильства. В межах соціальної культури підтримуються стиль та характер взаємодій у групах. Так, до певного часу вважалось цілком необхідним застосування силових засобів покарання у вихованні дитини в родині, насильство при розв'язанні певних родинних проблем (з'ясування стосунків між чоловіком та жінкою) тощо. Такий самий характер має стереотипія своєрідно самовиправданого насильства національно-етнічного екстремізму, радикальних релігійних фанатиків тощо.

Насильство має і соціально-економічні аспекти. Шляхи економічного зростання в умовах ринку передбачає важкий тягар

своєрідного насильства конкуренції. Конкуренція, що примушує жити за своїми законами, з одного боку, сама є насильником, з іншого - може стати умовою для насильницьких руйнівних дій тих, хто не витримав її тиску. У такому випадку низький економічний рівень є значним чинником, що спричинює виникнення злочинності і насильства в суспільстві.

Насильство є і соціально-психологічним явищем. Нерозв'язані суспільством і особистістю проблеми соціалізації, самоствердження, ідентифікації породжують відповідні соціально-психологічні явища: маргінальні форми самовираження і самоствердження, парадоксальну ідентифікацію — епатаж, радикальні, кримінальні, маргінальні групи, десоціалізацію особистості тощо.

На індивідуально-психологічному рівні з'ясування природи насильства здебільшого торкається питань егоцентризму, самооцінки, самоконтролю та саморегуляції, інтелекту та соціальної рефлексії; проблем специфічних вад особистісного розвитку - акцентуацій. Психічними аспектами насильства є: питання про взаємозв'язок активності, реактивності і агресії; проблеми фрустрації потреб і психологічного захисту: проблеми типів вищої нервової діяльності і особливостей емоційного розвитку індивідууму тощо.

Соціокультурними детермінантами насильства щодо підлітків є нерозуміння суспільством насильства як соціальної проблеми; неефективна превентивна політика держави; відсутність у суспільній свідомості чіткої оцінки фізичних покарань, психічних образ; демонстрація насильства через засоби масової інформації; недосконале законодавство.

До найгостріших медико-біологічних аспектів насильства можна віднести генні механізми агресії та насильства, проблеми нейрогуморальної регуляції, статевого розвитку та статевої

диференціації тощо.

Явище насильства відображається і на інституті виховання. Як запобігти формуванню насильницьких рис особистості, яке ставлення до насильства як явища виховувати, чи може сама система виховання використовувати насильницькі засоби впливу на вихованців тощо?

Очевидно, що проблема насильства має розв'язуватись системно, з врахуваннями зазначених рівнів. Насильство є, до певної міри, природним соціальний феноменом як з боку суспільства, так і з боку формування особистості: соціальна система не уникне певних форм насильства при саморегуляції, а особистість, важливим компонентом розвитку якої є соціально-ціннісна природа її активності, дозріває при формуванні механізму внутрішнього контролю і "насильства" - совісті, честі, волі. Можна моделювати у найпростішому вигляді таку структуру акту насильства:

1. Суб'єкт, що здійснює насильство (до його важливих характеристик належать: стан і причини, що включають насильницьку поведінку суб'єкта; актуальні потреби).

2. Об'єкт, на який спрямоване насильство (у тому числі: стан і причини, що включають віктимну поведінку; актуальні потреби).

3. Конфліктне джерело як предмет, що належить об'єкту насильства, на який спрямовані "потреби" об'єкту насильства.

4. Ситуація, яка відображає об'єктивні та суб'єктивні умови насильства;

5. Безпосередньо акт насильства.

6. Продукти та наслідки насильства.

Якщо повести мову про аморальні, протиправні форми насильства, то це форми людської поведінки, що мають неадекватні форми вирішення тих протиріч і на тих самих рівнях, що і зазначені

джерела насильства. В залежності від рівня актуального конфлікту суб'єкта насильства, рівня причин, які призводять до насильства, можна розрізняти такі "типи" насильників:

1. "Насильник-мораліст". що керується надіндивідуальними, надособистісними мотивами при здійсненні насильства. До цього типу належать як "соціально виправдані" випадки насильства (військовий при виконанні бойового завдання, поліцейський, що виконує спеціальне завдання тощо). Соціально неприйнятні форми насильства відзначаються у тому випадку, коли відбувається заміна суб'єктів - хтось бере на себе роль захисника, месника, борця за свободу тощо. Основою такого насильства є насамперед усвідомлена ідентифікація з потребами групи та її правами (держави, народу, нації, етносу, класу тощо);

2. "Насильник-цинік", що керується сталими егоцентричними мотивами при здійсненні насильства. Соціально виправданих форм насильства у даному випадку не існує. Такий насильник має достатньо критичний розум, щоб усвідомлювати задумане та скоєне. Однак, егоцентризм закриває розвиток морально-ціннісних структур. Це тип, що може гарно маскувати свої дії. Глибинними причинами такого насильства є проблеми ідентифікації, власної самореалізації та соціалізації;

3. "Насильник-маргінал", що керується гедонічними і маргінальними мотивами при здійсненні насильства. Це соціально невиправдані форми насильства. Глибинними суб'єктивними причинами такого типу насильства є дезадаптованість, нездатність до толерантності, глибокої емпатії, рефлексії, глибокий егоцентризм і певна інфантилізація тощо. До такого типу належать особистісні деграданти зі зредукованими цінностями та регуляторами соціальної поведінки: алкоголіки, наркомани, побутові насильники, примітивні садисти тощо;

4. "Патологічний насильник", що здійснює насильницькі дії під впливом основної психопатологічної детермінанти (маніяки; насильники з глибокими патологіями особистісного, емоційного та інтелектуального розвитку - розумово відсталі, епілептоїдні, експлозивні, істеричні, шизоїдні форми психопатій, відповідні форми психіатричних захворювань тощо) або психотравми (реактивні психози, афекти, важкі психологічні стани, що викликані фрустраціями основних потреб тощо) [2, с.15].

Уява про тип насильника може дати можливість уявити шляхи породження потенційних насильників, а значить, і шляхи нейтралізації, превенції насильства. Отже, відділяючи первісне насильство як суто патологічний процес від вторинного насильства, яке є засвоєним і набутим у соціальній ситуації розвитку та життєдіяльності людини, можна виявити основні шляхи превенції насильства.

В останні десятиліття руйнувався один з найбільш стійких міфів про те, що діти - це єдиний привілейований клас у нашому суспільстві, який охороняється й оберігається державою й суспільством. Ще зовсім недавно вважалося, що випадки жорстокого поводження з дітьми в нашій країні зустрічаються рідко й пов'язані із психічним захворюванням або алкоголізмом батьків, їхньою моральною нерозвиненістю або моральними дефектами. У силу, насамперед, ідеологічних і ряду інших причин проблема насильства над дітьми донедавна була закрыта для обговорення. Зараз ми починаємо пожинати плоди такого підходу й усвідомлювати масштаби й серйозність цієї проблеми. Уже ні для кого не секрет, що дитина може зіткнутися з насильницькими діями в будь-який час й у будь-якій ситуації: у школі, на відпочинку, у громадському місці. Навіть сім'я не є тут винятком, незважаючи на те, що даний соціальний інститут покликаний забезпечувати безпеку, що є необхідним чинником для нормального розвитку дитини.

Сьогодні ми можемо стверджувати, що насильство - визначальна

характеристика суспільної реальності в Україні. Тема насильства стає центральною для засобів масової інформації, для повсякденного спілкування й поводження з дітьми. Воно непомітно оселилося в наших сім'ях, проявляючись у самих різних формах (від загрозливих інтонацій до безконтрольних дій), воно прокралося в школи й дитячі сади, заповнило вулиці.

Однак було б несправедливо думати, що насильство над дітьми - сучасна проблема, характерна тільки для нашої країни. На жаль, жорстоке ставлення до дітей пронизує всю історію розвитку людства, тенденція зросту насильницьких дій у відношенні дітей відзначається сьогодні в усьому світі.

Аж до IV століття н.е. дітовбивство не вважалося порушенням правових і моральних норм. Первісні батьки приносили власних дітей у жертву, самі з'їдали їх. Найголовнішим «методом» виховання була жорстокість. За неслухняність дітей в античності жбурляли в ріку, у помийну яму, саджали в глечик, щоб вморити голодом, залишали на узбіччі дороги. Дитину, що не була бездоганною за формою або розмірами свого тіла, що занадто багато або занадто мало кричала або просто була не потрібна, як правило, убивали. Дітей приносили в жертву, замурували в стіни будинків і міст.

Вважається, що християнство принесло в історію людства новий світогляд і нове ставлення до дітей. Умертвіння дітей стало розглядатися європейським законом як убивство в 374 році н.е. Церква протидіяла дітовбивству, вважаючи неприпустимою зустріч їхньої душі з душами батьків - їхніх убивць. Однак у християнській Європі протягом тривалого часу зберігалось жорстоке й зневажливе відношення до дітей. Дитину розглядали як небажаний результат статевих зв'язків: тягар гріха й провини лежав на дитині. Дітей били за найменшу провину, щоб вигнати диявола, називаючи їх «одержимими». Зanedбаність, тілесні покарання дітей і продаж їх у рабство або кріпацьку залежність відомі в історії.

В XVI столітті зберігалася торгівля дітьми, використання їх як

заставу виконання політичних або боргових зобов'язань. Так у Росії жорстоке поводження з дитиною вважалося цілком припустимим. М. В. Ломоносов описав процедуру домашнього хрещення, на якій він був присутній: «...великий кам'яний зал будинку, де повинне було відбутися хрещення, не опалювався добу, а воду взяли прямо з колодязя ... дитина кричала як різана, із всіх сил, перериваючись тільки в короткі проміжки, коли відсапувалася після повного занурення... Вона знепритомніла, розвилися судороги й лихоманка...». Під час хрещення священики, бувало, не втримували дитину в руках, і вона опинялася в ополонці. Матері при цьому повинні були радіти, тому що вважалося, що при цьому дитина потрапляла прямо на небеса [26, с.16].

Щоб тримати дітей під контролем, щоб «зробити їх менш необачними і неслухняними», часто прибігали до залякування. Перед дітьми тримали зображення нічних демонів і відьом, завжди готових украсти їх, з'їсти й розірвати на шматки.

Звичайною практикою аж до ХХ століття вважалося виховання й розвиток дитини не власними батьками, а в сім'ях годувальниці або вихователів. Відома виховна й, як уважалося, прогресивна установа для дітей в ХІХ столітті в Росії - Царськосельський Ліцей - являла собою закритий інтернат, де виховувалися хлопчики з 6 років, практично позбавлені контактів з матір'ю й батьком. Наскільки емоційно важко було перебувати в Ліцеї, можна тільки здогадуватися по ряду непрямих даних, таких, наприклад, як спроби вихованців до самогубства [26, с.18].

У ХУІІІ-ХІХ століттях у Європі бідних дітей віддавали в залежність у робітні будинки. У романах Чарльза Діккенса описуються жахливі умови, у яких працювали діти. Діти повинні були працювати нарівні з дорослими: 5-6-літні діти працювали нерідко по 14-16 годин на день. Хазяїн використовував довгі, гострі коли, щоб маленькі напівсонні працівники не заснули.

Думка, що малюки й діти - усього лише нечутлива «рухомість», яка не може реагувати на що-небудь або пам'ятати, зберігалася до початку ХХ століття [26, с.19].

Вважається, що в ХХ столітті виникло інше відношення до дітей, які гідні кращих умов існування, турботи й всебічного захисту з боку кожної держави.

Однак дійсність не виправдала цих сподівань. Перші й Друга світові війни, громадянська війна в Росії, соціальні потрясіння, голод, розруха - такі головні віхи ХХ століття, які призвели до:

- ◆ величезної кількості дітей-сиріт;
- ◆ масової безпритульності і бездоглядності;
- ◆ ще більш жорстокого поводження з дітьми.

Саме на початку ХХ століття в багатьох країнах стали робити спроби щодо створення діючої системи захисту дітей від насильства й жорстокого поводження. Основними передумовами створення такої системи з'явилися організаційні й правові міри світового співтовариства, спрямовані на захист права дитини на повноцінне життя.

У 1924 році Ліга Націй приймає Женевську декларацію, що призиває чоловіків і жінок усього світу створювати для дитини умови для її нормального духовного й фізичного розвитку.

У 1945 році Генеральна Асамблея ООН створює Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ).

У 1948 році Генеральна Асамблея ООН приймає Загальну декларацію прав людини, що проголосила право на захист сім'ї з боку суспільства й держави, і що діти мають право на особливу турботу й допомогу.

У 1959 році Генеральна Асамблея ООН приймає Декларацію прав дитини, де передбачаються найбільш важливі принципи:

- ◆ дитина, через її фізичну й розумову незрілість, потребує спеціальної

охорони й турботи, включаючи належний правовий захист, як до, так і після народження;

- ◆ рівність прав усіх без винятку дітей без різниці або дискримінації по ознаці раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних й інших переконань, національного або соціального походження, майнового становища, народження або іншої обставини, що стосується самої дитини або її сім'ї;
- ◆ дитина має права громадянські (право на ім'я, громадянство, обов'язкову й безкоштовну освіту), а також на першочергову допомогу й захист - особливо від недбалого поводження, жорстокості й експлуатації;
- ◆ дитина «...для повного й гармонічного розвитку її особистості має потребу в любові й розумінні. Вона повинна, коли це можливо, рости на піклуванні й під відповідальністю своїх батьків й у всякому разі в атмосфері любові й моральної й матеріальної забезпеченості». Малолітня дитина не повинна, крім тих випадків, коли є виняткові обставини, бути розлученою зі своєю матір'ю;
- ◆ на суспільстві й органах публічної влади повинен лежати обов'язок здійснення особливої турботи про дітей, що не мають сімей, і про дітей, що не мають достатніх засобів до існування [26, с.20].

У 1989 році прийнята Конвенція ООН «Про права дитини», ратифікована з'їздом народних депутатів СРСР в 1990 році. Конвенція займає особливе місце в силу ряду причин:

- ◆ по-перше, її основні положення стосуються загальнолюдських проблем. Не випадково її називають «Великою хартією вільності для дітей» або «Світовою Конституцією прав дитини»;
- ◆ по-друге, вона має особливе значення – дозволяє відродити розуміння

сім'ї як неминущої цінності, а також змінити сформованими століттями патріархальне уявлення про підпорядковане положення неповнолітнього в сім'ї;

- ◆ по-третє, принципові положення Конвенції з'явилися основою для розробки норм Сімейного, Карного й Цивільного кодексів деяких держав - членів ООН;
- ◆ по-четверте, юридична техніка складання норм Конвенції настільки гнучка, що дозволяє державі будь-якого рівня розвитку, з огляду на свої особливості й можливості, забезпечувати права кожної дитини. Так, в 1996 році Конвенцію ратифікували 90 % всіх держав-членів ООН.

Перші наукові дослідження проблеми насильства з'явилися і європейському Середньовіччі. Теологи - Блаженний Августин, Фома Аквінський намагалися роз'яснити парафіянам, як необхідно використовувати насильство, щоб воно не розходилося із християнськими заповідями, при цьому насильство, пов'язане зі знищенням еретиків (чаклунів, демонів й ін.), таким не вважалось й було широко поширене в Європі в XIII-XV століттях.

Зі світських досліджень насильства в пізньому Середньовіччі можна назвати роботи Н. Макіавеллі, що визнавав насильство як один з найважливіших засобів для об'єднання розрізної країни під владою одного правителя. Різні аспекти проблеми насильства розглядалися в роботах Ч. Ломброзо, Р. Крафт-Еббінга, Ф. Ніцше, З. Фрейда, О. Бланкі, М. Бакуніна, К. Маркса, Ф. Енгельса й ін. [17, с.21].

В 1920-х роках почала інтенсивно розвиватися дитяча психологія, що розкриває основні закономірності розвитку дитини в нормі й патології. Російськими вченими, серед яких, безумовно, найбільш значним вважається Л. С. Виготський, було показано, що нормальний розвиток дитини пов'язаний із задоволенням основних її потреб у пізнанні, спілкуванні й змістовній активності. Велика увага в роботах вітчизняних і закордонних

учених приділялося вивченню психолого-педагогічних умов розвитку дитини в сім'ї, дитячому будинку, школі, дитячому саду.

У другій половині ХХ століття на Заході склалася самостійна наукова дисципліна *валеїнсологія*, що вивчає насильство, з окремими напрямками: соціологічним, психологічним, юридичним, міжнародним.

У цей час у світовій літературі опубліковані статті, монографії, посібника з тими розділами медицини, соціології, юриспруденції, які відображають специфіку проблеми насильства й жорстокого поводження з дитиною. З 1970-х років з'явилися спеціальні наукові дослідження, присвячені вивченню проблеми насильства й жорстокого поводження з дітьми. Ці дослідження спрямовані на вивчення стану й причин насильства над дітьми, розробку програм терапії, спрямованих на запобігання насильства в сім'ї, розробку й проведення програм допомоги дітям, які пережили психічну травму, дітям з посттравматичним синдромом, розробку програм ранньої профілактики насильства.

У сучасній зарубіжній і вітчизняній літературі жорстоке поводження розглядається як одна із провідних причин асоціального дитинства (С. А. Белічева, Е. Н. Волкова, Е. М. Вроно, И. Н. Григович, В. Е. Дружинін, Р. Н. Клайберг, А. А. Реан, Б. Ю. Шапиро, Т. И. Шульга,). Як певні наслідки різних видів насильства вивчаються особливості дітей, які залишаються поза сім'єю, безпритульних і бездоглядних дітей (С. А. Белічева, А. В. Бабусин, М. И. Бешкетників, А. Я. Варга, П. В. Вострокнутов, Е. М. Вроно, С. Н. Ениколопов, И. В. Дубровина, А. А. Реан, В. С. Собкин й ін.), дітей, які мають недоліки в психічному й фізичному розвитку (Б. Л. Альтшуллер, Л.Ю. Данилова, Р. П. Дименштейн, Н. М. Иовчук, А. Л. Лихтарников, В. І. Лопатина, М. Роомелди, В. В. Стребиж, Н. Л. Хананашвили, Т. І. Шульга й ін.), дітей з девіантною і делінквентною поведінкою (Б. Н. Алмазів, Г. Беккер, Р.

Джонсон, Э. Дюркгейм, Ж. Кетле, Л. Леви-Брюль, Г. Кайзер, Дж. Кауфман, Г. Кеплан, Р. К. Мертон, А. М. Парафіян, М. Раттер, Ф. Райе, А. А. Реан, Д. Халаган, А. Р. Ратинів, Н. Н. Толстих, Д. І. Фельдштейн) [17, с.23].

Сьогодні співтовариство визнає проблему насильства, жорсткого поводження й зневаги потребами дітей як одну із самих гострих й актуальних проблем сучасного світу. Всесвітня організація охорони здоров'я й Міжнародне товариство по попередженню насильства над дітьми й зневаги їхніми потребами об'єднують зусилля фахівців для безпеки створення діючої системи захисту дітей.

1.2 Теорії жорстокого поводження з дітьми як першопричина насильства

Проблема жорстокого поводження з дітьми є предметом дослідження багатьох наук: психології, педагогіки, соціології та інших. Кожна з цих наук висуває свої обґрунтування причин цього явища. Оскільки, знаючи причини жорстокого поводження, можна безпосередньо використати ці знання для його профілактики. Тобто, визначивши, які дії викликали насильство та жорстоке поводження, ми будемо знати, чого не треба робити. З цього випливає, що насильство та жорстоке ставлення не відбуваються спонтанно чи без причини.

У кримінологічному аспекті важливим є дослідження причин того чи іншого злочинного діяння. Як правило, жорстоке поводження з дитиною — це комплекс дій дорослих чи дитячого колективу, воно не зводиться до одного якогось прояву чи ознаки. При аналізі походження соціальних явищ, у тому числі й злочинності, вчені стикаються з багатоманіттям чинників (і одночасно з різноманіттям наслідків) [27, с.17].

Один з методів класифікації чинників будь-яких видів злочинних дій полягає в розгляді їх на різних рівнях. Перший серед них — психологічний рівень, який є дуже важливим для вивчення питань жорсткого поводження з дітьми. Вчені-кримінологи впевнені, що загальною причиною злочинної поведінки на індивідуальному рівні є недостатня соціалізація особистості, тобто неповне засвоєння нею норм суспільного життя, слабка адаптованість до оточуючих умов.

В основі жорсткого поводження з дітьми лежить нерозуміння цінності дитини, відсутність системи демократичних цінностей, які визначають модель сімейного життя і родинного виховання в конкретній сім'ї [26, с.85].

Відповідаючи на питання про те, чим викликана недостатня соціалізація особистості, чому трапляються неадаптовані особистості, необхідно піднятися на другий рівень визначених чинників злочинної поведінки — соціологічний, на якому аналізуються соціальні, економічні, політичні, духовні явища, що викликають появу жорсткого поводження з дітьми, а також їх взаємозв'язок та взаємообумовленість.

Найвищий рівень розгляду чинників злочинних дій (у тому числі жорстокості) — філософський. Найбільш загальним чинником злочинності в будь-якому суспільстві є існуючі в ньому соціальні протиріччя. Вони можуть виявлятися з різною силою, більш чи менш гостро, можуть знаходитися на певних етапах в латентному стані, але поки існує людське суспільство, вони не зникнуть.

Спершу причиною насильства над дитиною вважалася психопатологія батьків, потім увагу було перенесено на соціальний контекст, з чого виник висновок — фактори ризику криються в соціальній ізоляваності та системі цінностей батьків, яка й зумовлює насильницьке дослідники визначили фактори ризику на рівні індивіда,

сім'ї й суспільства і довели, що не якийсь один фактор, а їх взаємовплив призводить до насильства над дітьми. Дослідники також відмічають, що наявність того чи іншого фактора ризику ще не означає прояву насильства, а скоріше вказує на імовірність або можливість його виникнення. При цьому наявність кількох сприятливих факторів (соціальні навички, позитивна ідентифікація "Я" та ін.) зменшує вплив факторів ризику [2, с.45].

Назвемо деякі з можливих причин жорстокого поведіння з дітьми в сім'ї: особистісні якості батьків (агресивність, авторитарність); відсутність у батьків позитивного прикладу поведіння з дітьми; алкоголізм, наркоманія, релігійний фанатизм; фізичні чи психічні недоліки батьків (розумова відсталість, психічні захворювання, глухота, сліпота тощо); невміння виховувати дітей, незнання своїх прав та обов'язків щодо дітей, відповідальності за них, незнання прав та потреб дітей; невміння долати сімейні та життєві кризи, відсутність самореалізації [2, с.98].

Причинами жорстокого поведіння батьків з дітьми можуть бути й фактори сімейного виховання, які призводять до дезінтеграції "Я" дитини. За Захаровим А., це:

- незрозуміння батьками своєрідності особистісного розвитку дитини;
- неприйняття дорослими дитячої індивідуальності;
- невідповідність вимог і очікувань батьків можливостям і потребам дітей;
- неправомірність виховання в різні вікові періоди;
- непослідовність у взаєминах дорослих і дітей;
- неузгодженість змісту, цілей і засобів виховання між батьками;
- прагнення визнання в якійсь сфері (професійній,

економічній,

соціальної) і неможливість його добитися;

- раптові серйозні зміни у різних сферах життя (втрата роботи, хвороба, смерть дружини тощо);

- афект, часто невміння загальмувати свою поведінку;

- приклад власних батьків, психічні хвороби;

- тендерні стереотипи суспільства: уявлення про стать у суспільстві,

соціокультурне сприйняття статі, яке диктує певну поведінку, культурні

норми, стиль одягу; психологічні якості: здібності, види діяльності, професії.

При цьому заохочується поведінка, яка відповідає соціостатевій ролі і пригнічується та, що не відповідає їй [21, с.116].

За Кутовою Н.А., тендерною соціалізацією є процес наслідування, прийняття і відтворення чоловіком чи жінкою тих культурно-нормативних стандартів, які суспільство вважає відповідними до їх тендерних ролей. При цьому інститутами соціалізації є сім'я, школа, група однолітків, мікросередовище, засоби масової інформації. Отже, боротьби з насильством у сім'ї повинна здійснюватися в цих інститутах.

Причинами жорстокого поводження з дітьми в дитячих установах, школах, проміж дітей є:

- невміння вчителів будувати демократичні стосунки а дітьми, спілкуватися, розв'язувати конфлікти раціональним шляхом;

- низький рівень професійної етики; звичка до ініціативності, команд, які реалізують професійні завдання в найкоротший час і що приводить до авторитарності педагогів, ігнорування прав і потреб окремої дитини; звичка до позиції "учитель — дитина" (до суб'єкт-

об'єктних стосунків) і зловживання цією позицією; професійне вигоряння педагогів [2, с.254].

Причинами жорстокого поведіння з дітьми в мікросередовищі, в первинному колективі є: боротьба за лідерство; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитися до них; агресивність та віктимність; наявність у дитини психічних чи фізичних вад; заздрість; відсутність предметного дозвілля.

На ці причини вказують і такі дослідники та вчені, як Василькова Ю.А., Василькова Т.А., Захаров А. та ін.[8; с.176].

Зневажанню в насиллю над дітьми сприяють певні соціальні і культурні умови. До таких умов можна віднести: відсутність у соціальній свідомості чіткої оцінки фізичних покарань; демонстрацію насильства у засобах масової інформації; права громадян на недоторканність приватного життя, власну та сімейну таємницю, закріплені у Конституції, не дозволяють своєчасно встановити факт насилля і здійснити втручання; недостатнє розуміння суспільством насилля як соціальної проблеми; низьку правову грамотність населення; погану обізнаність дітей про свої права; недосконалість законодавства [41; с.181].

Дослідники виділяють такі соціологічні теорії дитячої кривди:

1. Ситуаційна теорія. Згідно з нею ймовірність виникнення агресії

визначається тривалістю впливу певних ситуативних і структурних змінних:

а) фактори, які зумовлені віком осіб (фізична та емоційна залежність, поганий стан здоров'я, наявність психічних розладів, комунікативних труднощів); б) структурні фактори (економічні труднощі, соціальна ізоляція, проблеми зовнішнього середовища); в)

фактори, які співвідносяться з особистістю піклувальника (життєва криза, синдром "вигоряння", насильство стосовно піклувальника в минулому)

2. Теорія соціальних змін. Її зміст полягає в тому, що процес соціальної взаємодії являє собою послідовну зміну заохочень і покарань і кожна людина в процесі взаємодії з іншими прагне збільшити частину винагород та зменшити частину покарань. Оскільки є залежні члени сім'ї, які не в змозі захистити себе від піклувальників, то останні збільшують свою агресію, яка залишається без покарання і зміни ситуації.

3. Теорія символічної взаємодії. Причина насильства полягає у відсутності диференціації між тим, як сприймалася піклувальником особа в минулому, та її образом сьогодні.

Слід зазначити, що до кожної теорії є контраргументи: не завжди залежність у реальному житті викликає агресію та насильство; зовнішні фактори є не єдиним, що визначає поведінку людини, є ще її почуття, характер; зміни у сприйнятті людини викликані з її "дорослішанням", що пов'язано з формуванням емпатії, темпераментності [27, с.241].

1.3 Фактори ризику насильства та жорстокого поводження з дітьми

Зневазі й насильству над дітьми сприяють певні соціальні й культурні умови.

1. *Відсутність у суспільній свідомості чіткої оцінки фізичних покарань.* Чи можна призвати дитину до порядку, застосовуючи фізичне й емоційне насильство, чи ні? Якщо так, то якою мірою? Наприклад, Левинсон (1989) трактує фізичне покарання як застосування з боку опікуна до дитини сили з метою його дисциплінування, мотивації зміни або припинення небажаної/несхвалюваної поведінки. Під час

консультування дуже часто доводиться зустрічатися з тим, що фізичне покарання в нашій культурі (ляпанець, потиличник, покарання ременем) вважається розповсюдженою й природною формою виховання й не розглядається як насильство. Різниця лише в тому, що хтось удасться до цього лише в крайніх випадках, а хтось це практикує досить часто. Батьки вважають фізичне покарання необхідним у випадку негайного припинення конкретного поведіння дитини або прищеплювання йому загальноприйнятих норм і правил. Думки ж вчителів по цьому питанню розділилися: частина з них вважає покарання припустимим для підтримки порядку, інші відкидають і вважають його непотрібним і суперечним правам дитини. Однак більшість учителів вбачає покарання, що викликають ушкодження, насильством, але мало хто з них є супротивниками ляпанців. Тому часто дитина сприймає виявлене стосовно нього насильство як «заслужене» покарання й не скаржиться нікому.

2. *Демонстрація насильства в засобах масової інформації.* Насильство, що демонструється практично щодня за допомогою ТБ (мультфільми, фільми, передачі) і відео зміцнює думку дитини або підлітка про насильство як цінності й засоби засвоєння прийнятого поведіння. Дитина легко засвоює побачені цінності, манери й норми поведінки, оскільки процеси осмислення, оцінки й розмежування реальності й фантазій розвинені ще недостатньо. Побачену агресію він може переносити у своє повсякденне життя із власними цілями. Крім того, зростає толерантність, ступінь сприйнятливості до насильства. В зв'язку з цим Рада Європи законодавчо закріпила норму, відповідно до якої, програми, що можуть значно спотворити фізичний, розумовий і психічний розвиток дітей і підлітків, особливо ті, що містять в собі порнографію чи грубе насильство, не повинні допускатися до ефіру. На практиці ця норма призвела до того, що виробники подібних програм

залишають їх в ефірі, вводячи лише обмеження для перегляду дітьми та підлітками [27, с.8-11].

3. Права громадян на недоторканність приватного життя, особисту й сімейну таємницю, закріплені в Конституції, не дозволяють вчасно встановити факт насильства й здійснити втручання. Сім'я ж завжди прагне не виносити сміття з хати й перешкоджає встановленню істини. Будь-які спроби правоохоронних органів і соціальних служб нашоухуються на опір і розглядаються як втручання в приватне життя. Поширена думка про те, що виховання дітей - це внутрішня сімейна справа, що сім'я сама повинна справлятися із проблемами й ніхто не має права втручатися в цей процес, по суті справи розв'язує руки батькам-гвалтівникам.

4. Відсутність ефективної превентивної політики держави. Тільки в останні роки стали створюватися кризові центри, телефони довіри, притулки й соціальні готелі для жертв насильства. Але практично відсутні освітні й реабілітаційні програми призначені для груп ризику - програми підтримки (для підлітків, засуджених умовно за насильство й сексуальне в тому числі), спеціальні навчальні програми для батьків, схильних до насильства, патронаж над жертвами сексуального насильства й т.д. Подібні програми вже існують у США й Канаді, але в нас поки відсутні. Одна з мір профілактики полягає в створенні навчальних програм, що включають основи безпечного спілкування, що охоплюють дітей, підлітків, батьків, педагогів, соціальних працівників і міліцію.

5. Недостатнє розуміння суспільством насильства як соціальної проблеми. Іноді важко уявити й усвідомити, що діти можуть бути залучені в які-небудь види сексуального діяння. У дійсності ж діти з найменших років залучені в різного роду сексуальні дії, причому їхній спектр розподілений від нормативного до вкрай патологічного.

Не вироблено чітких критеріїв, по яких можна кваліфікувати насильство на основі як формальних, так і неформальних законів. Не так легко визначити, які форми контакту між дитиною й дорослим, крім власне полового акту, підлягають юридичній забороні, у яких випадках сексуальна стимуляція дитини може розглядатися проявом батьківської любові, а в яких - зваблюванням. Не відпрацьований механізм вирішення подібних ситуацій, необхідне проведення навчання фахівців, які працюють з дітьми. Учителі, лікарі, вихователі, як правило, першими помічають ознаки насильства над дітьми. Дуже важливо, щоб вони вміли це розпізнавати, знали, як поводитися з дитиною, яка зазнала насильства, а також при яких ситуаціях й у які органи варто негайно повідомляти. Якщо буде позначений механізм реагування на факти насильства й процедурні правила (наприклад, у випадку консультації дитини: де, хто і як має право консультувати, хто й за що несе відповідальність?), то скоротиться різниця в числі реальних і встановлених випадків. Причинами відмови від повідомлення можуть бути непевність у розпізнанні (чи є це насильством?), страх порушити права батьків або ускладнити свої відносини із сім'єю й, головне, відносини між сім'єю й жертвою. Безсилля структур влади, відсутність підтримки з боку школи й суспільства негативно позначаються на рішенні даної проблеми.

6. *Низька правова грамотність населення.* Недостатня поінформованість населення про права й захист дитини, закріплених у чинних законах і конвенції, де дитина розглядається як повноправна особистість, і кожен громадянин зобов'язаний повідомляти в органи, що надають допомогу дітям - жертвам насильства.

7. *Погана поінформованість дітей про свої права.* Діти часто не знають, що є повноправними особами й мають право на захист і допомогу суспільства. Вони не знають, у які органи варто звернутися за

захистом, які соціальні установи можуть надати їм допомогу. Тому всі, хто працює з дітьми, повинні бути підготовлені для бесід з ними на теми насильства, захисту їхніх прав, щоб останні навчилися самі захищати себе.

8. *Недосконалість законодавства.* Закони про захист прав неповнолітніх є занадто декларативними й вимагають конкретизації й удосконалювання. Наприклад, на позбавлення батьківських прав іде досить тривалий час - аж до декількох років. У цей час діти змушені перебувати в притулках, інтернатах, у результаті страждає їх емоційний і соціальний розвиток, а з віком зменшується ймовірність їхньої успішної адаптації. Якщо усунуто безпосередню небезпеку для дитини, то часто зупиняється й карне переслідування. Не всі випадки доходять до суду. Дитина нерідко направляється з одного місця в інше для проведення додаткових психіатричних і психологічних експертиз і т.д. Тоді як у цей час дуже важливо, щоб страждаюча дитина якомога раніше одержала кваліфіковану психологічну, медичну й соціальну допомогу. У зв'язку із цим необхідно організувати тісне співробітництво між залученими в процес державними й недержавними установами, що займаються дітьми.

Насильство в сім'ї провокують ситуативні (порушені сімейні відносини, низька самооцінка, небажаність дитини) і структурні (безробіття, соціальна ізоляція, фінансові труднощі) стресори. Нестабільні відносини разом з іншими стресорами можуть сприяти прояву насильства. Насильство над дитиною зустрічається у всіх соціальних шарах суспільства, оскільки всі сім'ї в тім або іншому ступені підпадають під негативний вплив нестабільної економічної системи. Однак, у сім'ях, що живуть нижче межі бідності, це відбувається у два рази частіше, ніж у сім'ях із кращим економічним становищем.

*Соціально-економічні фактори
ризиків насильства в сім'ї*

1. Низький прибуток і постійна нестача грошей.
2. Безробіття або тимчасова робота, також низький трудовий статус.
3. Велика сім'я.
4. Молоді батьки.
5. Неповна сім'я.
6. Приналежність до групових меншостей.
7. Погані квартирні умови.
8. Відсутність соціальної допомоги.

Фактори ризику, обумовлені структурою сім'ї й моделлю спілкування:

1. *Неповна сім'я, а також багатодітність сім'ї.* У неповній сім'ї більше передумов для переживання стресу, ніж у звичайній сім'ї (більш важке матеріальне становище, дефіцит вільного часу в батька чи матері, нерівноцінне приділення уваги кожній дитині й т. ін.).
2. *Вітчим у сім'ї або прийомні батьки.* На думку деяких вчених, ризик сексуального насильства над дівчинкою збільшується в сім'ях з вітчимом.
3. *Конфліктні або насильницькі відносини між членами сім'ї.* Дослідженнями підтверджується, які батьки, що застосовують насильство при вирішенні конфліктів між собою, схильні використати його з метою підпорядкування й стосовно дітей.
4. *Проблеми між подружжям* (сексуальна незадоволеність, відсутність або нестача емоційної підтримки й ін.). Характер одержуваної емоційної підтримки впливає на психологічне благополуччя матері й в остаточному підсумку — на її відносини з дітьми.

5. *Передача з покоління в покоління.* Батьки, що випробували або бачили в дитинстві насильство, схильні до нього у поведженні зі своїми дітьми. З раннього віку батьки-жертви засвоїли паттерн агресивного поведження стосовно інших людей і членів сім'ї зокрема. Насильство для них - первинний і звичний спосіб вирішення соціальних конфліктів.

6. *Проблеми взаємин одного з батьків й дитини.* Якщо між одним з батьків і дитиною не формується прихильність, то зростає ризик насильства. Крім того, у старшому віці в дитини можуть бути труднощі у формуванні самостійності й близьких відносин, оскільки відсутні відповідні умови й зразки для придбання основних навичок спілкування з людьми, засвоєння діючих норм моралі, розвитку вміння вирішувати проблеми, емоційні зв'язки.

7. *Емоційна й фізична ізоляція сім'ї.* Ізоляція виявляється у відсутності соціальних контактів, формальної й неформальної підтримки. Якість соціальної підтримки для батьків є більше важливим, чим кількість.

Фактори ризику, обумовлені особистістю одного з батьків:

1. *Особливості особистості одного з батьків.* Ризик насильства зростає, якщо батьки мають такі психологічні особливості, як ригідність, домінування, тривожність, швидка дратівливість (особливо на провокуюче поведження дитини), низька самооцінка, депресивність, імпульсивність, залежність, низький рівень емпатії й відкритості, емоційна лабільність, агресивність, замкнутість.

2. *Негативне ставлення батька або матері до оточуючих й неадекватні соціальні очікування відносно дитини.* У цьому випадку батьки оцінюють поведінку дитини як сильний стресор. Їх відрізняє невдоволення й негативне самовідчуття. Вони почувають себе

нешасним, незадоволеними своїм сімейним життям, що страждають від стресу.

3. *Низький рівень соціальних навичок.* Відсутнє вміння вести переговори, вирішувати конфлікти й проблеми, подолати стрес, просити допомоги в інших.

4. *Психічне здоров'я.* Виражені психопатологічні відхилення, нервозність, депресивність, схильність до суїцидів збільшують ризик застосування насильства у відношенні дітей.

5. *Алкоголізм і наркоманія батьків* і, як наслідок цього, психофармакологічні проблеми й афективні порушення: агресивність, гіперсексуальність, дратівливість, порушення координації, ослаблений контроль над своїм поведінням, зниження критики, зміни особистості й ін. проблеми.

6. *Проблеми зі здоров'ям.* До факторів, що збільшують ризик насильства, належить також патологічна вагітність, вагітність, що перервалася, важкі пологи. Все це впливає на нервову систему й робить жінку не резистентною до стресору.

7. *Дефіцит емоцій і розумова відсталість.* Батьки не завжди розуміють стан особливо хворої дитини, перебіг його хвороби й наслідки, тому можуть залишити дитину без необхідної допомоги.

8. *Нерозвиненість батьківських навичок і почуттів.* Дефіцит батьківських почуттів і навичок найчастіше характерний для розумово відсталих, психічно хворих або молодих батьків. Молоді батьки нервозні, тому що завжди відчувають страх, що не впораються з вимогами. При цьому депресія й тривога знижують толерантність стресу, здатність справлятися з виникаючими труднощами у вихованні [26, с. 100-103].

Особистість дитини як фактор насильства

Ряд досліджень виявив цілий ряд властивостей особистості

дитини, що викликають у батьків невдоволення, роздратування й наступне за цим насильство.

Вчені вважають, що високий ризик стати жертвами насильства мають діти з такими проблемами в психічному й фізичному розвитку:

- небажані діти, а також ті, які були народжені після втрати батьками попередньої дитини;

- недоношені діти, які мають при народженні низьку вагу;

- діти, які живуть у багатодітній сім'ї, де проміжок між народженнями дітей був невеликим;

- діти з уродженими або із набутими каліцтвами, низьким інтелектом, з порушеннями здоров'я (спадкоємний синдром, хронічні захворювання, у тому числі й психічні);

- з розладами й особливостями поведінки (дратівливість, імпульсивність, гіперактивність, непередбачуваність поведінки, порушення сну, енурез);

- з певними властивостями особистості (вимогливий без насичення, замкнутий, апатичний, байдужий, залежний);

- із звичками, що діють на нерви батькам;

- з низькими соціальними навичками;

- з особливостями зовнішності, що відрізняється від інших або з якими батьки ніяк не можуть примиритися (наприклад, «не тої» статі);

- діти, чиє виношування й народження було важким для матерів, які часто боліли й були розлучені з матір'ю протягом першого року життя.

Агресивна поведінка дитини, важкий характер, особливі потреби (наприклад, годівля хворої дитини, схильність до рутинного порядку при аутизмі, неуважність, і т. ін.) збільшують у сім'ї дистрес і ймовірність прояву насильства до дитини.

Особливо істотно, чи володіють батьки навичками спілкування

з агресивною дитиною або дитиною, яка має особливі потреби; чи вміють вони знімати напругу адекватними, конструктивними способами. Часто «важкі» діти стають жертвами насильства багаторазово, і в школі й вдома.

Таким чином, насильство над дитиною варто розглядати в соціально-культурному й психологічному контексті, що варто враховувати при превенції, виявленні й втручанні. Необхідно пам'ятати також і те, що до насильства завжди призводить комплексний вплив факторів ризику навколишнього середовища, сім'ї й індивідуального рівня.

У даний час у міжнародному професійному співтоваристві соціальних працівників існує така типологія насильства, яка ґрунтується на характері насильницьких дій і містить у собі такі види насильства, як фізичне, сексуальне, психологічне (емоційне), економічне та медичне.

До фізичного насильства відносять такі форми, як побиття, різкі і (чи) несподівані удари, поштовхи, стусани, струси, ляпаси, небажані дотики, кидання в людину різних предметів, будь-яке не випадкове нанесення тілесного ушкодження і (чи) заподіяння фізичного болю, насильницький примус до чого-небудь, а також введення стосовно людини різного роду заборон, обмежень її прав і волі. Фізичне насильство включає також погрози (у тому числі зброєю) і такі непрямі дії, як руйнування приватної власності, запирання у ванній кімнаті та інших місцях. [7, с.2]

З правової точки зору фізичне насильство в сім'ї — це умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, які можуть призвести або призвели до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності.

Фізичне насильство можна розпізнавати за особливостями зовнішнього вигляду дитини і характеру травм:

- зовнішні пошкодження, які мають специфічний характер (відбитки пальців, ременя, опіки і т.п.);
- пошкодження внутрішніх органів або кісток, які не могли б бути наслідком нещасливих випадків.

Фізичне насильство, що має систематичний характер, дозволяє розпізнати особливості психічного стану і поведінки дитини:

- страх фізичного контакту з дорослими;
- прагнення приховати причину травм;
- плаксивість, самотність, відсутність друзів;
- негативізм, агресивність, жорстоке поведіння з тваринами;
- спроба вчинити суїцидальний вчинок. [20, с.35]

Зневага як один з різновидів сімейного насильства — це систематична нездатність чи небажання забезпечити основні потреби залежного члена родини (наприклад, дитини, чи інваліда, старого) у їжі, одязі, медичному догляді, захисті і прихильності, що може призвести до погіршення фізичного чи психічного здоров'я, затримки або порушення розвитку й у підсумку кваліфікуватися як порушення прав людини. Термін "пасивна зневага" використовується тоді, коли має місце ситуація ізоляції мало- чи недієздатної людини та (чи) її ігнорування.

Одним з наслідків зневажливого ставлення до дитини в сім'ї є їх занедбаність, яку можна констатувати при наявності таких ознак:

- втомлений, сонний вигляд;
- санітарно-гігієнічна занедбаність;
- відставання у фізичному розвитку;
- часта захворюваність;
- затримка мовного і моторного розвитку.

Психологічне насильство в сім'ї — насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена шляхом словесних образ чи погроз, переслідування, залякування, якими навмисно викликається емоційна невпевненість, нездатність захистити себе і може наноситися чи наноситься шкода психічному здоров'ю.

Психологічне (емоційне) насильство реалізується в різноманітних особистих формах: ізоляція від членів родини, друзів, погрози застосування насильства, приниження гідності, лайка й образи, ігнорування, знущання, заподіяння душевних страждань, формування і розвиток почуття безсилля і страху, зниження самооцінки людини, обвинувачення в божевільлі, штучне створення ситуацій, у яких один із членів родини відчуває себе психічно ненормальним. Психологічне насильство виражається також у формі образ, погроз, брутальності, висміювання, заборон на зустрічі з друзями і заняття улюбленою справою, знущання й убивстві тварин дорогих людині, у відсутності розуміння, підтримки й ін.

Спектр психологічного насильства включає:

- психологічні впливи (погрози, приниження, образи, надмірні вимоги, надмірна критика, неправда, ізоляція, негативне оцінювання, фрустрація основних потреб дитини і т.п.);

- психологічні ефекти (втрата довіри до себе і світу, занепокоєння, тривожність, порушення сну й апетиту, депресія, агресивність, поступливість, погана успішність, комунікативна некомпетентність, низька самооцінка, схильність до самоти, суїцидальні прояви, затримка фізичного чи психічного розвитку, особистісна психопатологія різної етимології — наркотична залежність, особистісні розлади, амбулаторна шизофренія, соматичні й психосоматичні захворювання — виразка шлунка, алергії, надлишкова вага, енурез і т.п.). [23, с.45]

- психологічні взаємодії (домінантність, ефективність, непередбачуваність, непослідовність, неадекватність, неприйняття з боку батьків, нечутливість, ригідність, безвідповідальність, невпевненість, безпорадність, самознищення з боку дітей).

Психологічне (емоційне) насильство найчастіше буває важко розпізнати й ідентифікувати, тому що на відміну від фізичного насильства в цьому випадку можна рідко спостерігати явні ознаки насильства, а наслідки можуть бути надзвичайно важкими.

Сексуальне насильство в сім'ї – це протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканність іншого члена, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї.

Сексуальне насильство звичайно містить у собі як фізичне, так і психологічне насильство й особливо травмує жертву. У багатьох потерпілих від сексуального насильства розвиваються почуття розгубленості і зрадництва, туга і депресія, їх мучать нічні кошмари і спогади, підвищуються дратівливість та ймовірність психоемоційних зривів, які здатні призвести до суїциду.

Сексуальне насильство — це залучення функціонально-незрілих дітей до сексуальних дій без їх розуміння і згоди на це. Сюди відноситься не лише залучення до статевого акту, а й просте споглядання чи присутність при сексуальних діях. [12, с.69]

Діти, які зазнали в дитинстві сексуального насильства, відчують на собі весь тягар наслідків цього злочину протягом життя. Характерним є те, що найтяжчими наслідками, наприклад, гвалтувань є не стільки фізичні, скільки психічні травми. Фізичні травми виліковуються, а психічний стрес, що виник через певне сексуальне насильство, може деформувати всю структуру особистості дитини.

В науковій літературі до основних наслідків сексуального насильства відносять депресію, самодеструктивну поведінку,

тривожність, відчуття ізоляції, низьку самооцінку, тенденція до того, щоб знову стати жертвою насилля, і до токсикоманії.

Ю. М. Антонян і А. А. Ткаченко виділяють ряд ознак, що характеризують вибірку осіб, схильних до сексуальних злочинів, відзначаючи тим самим основні дотичні для профілактики сексуальних злочинів. Насильство вчиняють насамперед особи, які відносяться, на думку авторів, до наступних груп ризику:

- особи, в сім'ї яких є душевнохворі, або батьки алкоголіки чи наркомани;
- підлітки, які виховуються без контролю і вживають алкоголь і наркотики;
- особи з аномаліями психіки або педагогічно запущені діти ;
- особи з проявом гіперсексуальності;
- особи, схильні до самогубства на сексуальному ґрунті;
- особи, схильні до насильницьких дій;
- особи, які раніше залучалися до відповідальності за правопорушення сексуального характеру.

Із зазначених груп ризику більшу частину складають діти, що свідчить про необхідність ранньої профілактичної роботи, починаючи зі шкільного, а можливо, і більш раннього віку. Для здійснення повноцінної діяльності щодо профілактики сексуальних злочинів на цьому етапі необхідна погоджена діяльність педагогів, психологів, батьків (там де це можливо), соціальних працівників, і, якщо це необхідно, служби охорони.

Із зґвалтуванням дитини пов'язані не тільки тілесні й психічні травми, але й соціальні проблеми в стосунках з членами сім'ї, в стосунках з сусідами, в учнівському колективі та з іншими. В зв'язку з цим першочерговим завданням соціальних та психологічних служб є розробка способів і методів профілактики насильства та роботи з

жертвами сімейних злочинів.

Економічне насильство — одноособовий контроль за витратою грошей (залежному члену сім'ї видається тільки строго визначена сума грошей, за яку він повинен повністю відзвітуватися), позбавлення права голосу при витраті грошей, присвоєння одними членами сім'ї власності або заощаджень без згоди інших, примус до роботи чи заборона працювати.

Медичне насильство — недбалість і несвоєчасність, проявлені при видачі лікарських препаратів, навмисна відмова хворому в одержанні необхідних ліків або, навпаки, навмисне передозування чи нав'язування субстанцій, що призводять до звикання і залежності.

Отже, під сімейним насильством розуміють агресивні і ворожі дії стосовно членів сім'ї, в результаті яких об'єкту насильства можуть бути заподіяні шкода, травма чи приниження, а іноді смерть. Такі дії можуть представляти собою фізичне і сексуальне насильство, пошкодження особистого майна і незадоволення базових потреб [23, с.44].

Треба відмітити, що кожна дитина частіше за все страждає від декількох форм насильства. На практиці рідко зустрічаються форми жорстокого ставлення до дітей в чистому вигляді. Якщо дитина фізично постраждала в результаті сексуального насильства, то вона повинна діагностуватися як дитина з сумарними порушеннями, яка пережила фізичне й сексуальне чи тільки сексуальне насильство.

Не існує єдиної теорії, здатної повністю пояснити всі випадки й причини сімейного насильства. Приймаючи до уваги складність внутрішнього світу, особливості соціальної взаємодії та характер сім'ї як соціальної структури, потрібно все ж таки враховувати усю різноманітність сімей, індивідуальні характеристики їх членів й ті соціальні відхилення, які переплітаючись можуть викликати

насильство. Все це надає особливого значення взаємному впливу людей один на одного, і пов'язаними з цим впливом вчинками, які передують насильству і слідують за ним.

Отже, кожен вид насильства несе в собі жорстокість та агресію, які згубно впливають на психічний, моральний та фізичний розвиток дитини, що призводить до непоправних наслідків. Суспільству потрібні душевно і фізично здорові особистості і тому, насильство у всіх його проявах потрібно негайно знищувати із середовища.

Ступінь важкості наслідків перенесеного насильства залежить від важкості самого насильства. Т. Я. Сафонова, Е. І. Цимбал розрізняють *найближчі* й *віддалені* наслідки жорстокого поводження й неухважного ставлення до дітей.

До **найближчих** наслідків відносяться фізичні травми, ушкодження, а також головний біль, втрата свідомості, крововилив в очні яблука, характерні для синдрому струсу, який трапляється в маленьких дітей, коли їх сильно трясуть. До найближчих наслідків належать також гострі психічні порушення у відповідь на будь-який вид насильства. Ці реакції можуть виявлятися у вигляді відповідної агресії, збудження, прагнення кудись бігти, сховатися, або у вигляді глибокої загальмованості, зовнішньої байдужності. Однак в обох випадках дитина охоплена найгострішим переживанням страху, тривоги й гніву. У дітей старшого віку можливий розвиток важкої депресії з почуттям власної ущербності, неповноцінності.

Серед **віддалених** наслідків жорстокого поводження з дітьми виділяються порушення фізичного й психічного розвитку дитини, різні соматичні захворювання, особистісні й емоційні порушення, соціальні наслідки [61, с.8].

Порушення фізичного й психічного розвитку. У більшості дітей, які живуть в сім'ях, в яких застосовуються важкі фізичні покарання, емоційний

або інший види насильства, є ознаки затримки фізичного й нервово-психічного розвитку. Діти-жертви жорстокого поводження, часто відстають у рості, масі або й у тому й іншому від своїх однолітків. Вони пізніше починають ходити, говорити, рідше сміються, вони значно гірше встигають у школі, ніж їхні однолітки. У таких дітей часто спостерігаються «дурні звички»: ссання пальців, кусання нігтів, розгойдування. Та й зовні діти, які живуть в умовах зневаги їхніми інтересами, фізичними й емоційними потребами, виглядають по-іншому, ніж діти, які живуть у нормальних умовах: у них припухлі, «заспані» очі, бліде обличчя, неохайність в одязі, інші ознаки гігієнічної занедбаності - педикульоз, шкіряні хвороби, поганий запах від одягу й тіла [27, с.46].

Різні захворювання як наслідок жорстокого поводження. Захворювання можуть носити специфічний для окремого виду насильства характер. Наприклад, при фізичному насильстві є ушкодження частин тіла й внутрішніх органів різного ступеня важкості, переломи кісток й ін. При сексуальному насильстві можуть бути захворювання, що передаються статевим шляхом: інфекційно-запальні захворювання геніталій, сифіліс, гонорея, СНІД, гострі й хронічні інфекції сечостатевих шляхів та ін.)

Незалежно від виду й характеру насильства в дітей можуть спостерігатися різні захворювання, які належать до психосоматичних: ожиріння або, навпаки, різка втрата ваги, що обумовлено порушеннями апетиту. При емоційному (психічному) насильстві нерідко бувають шкірні висипи, алергійна патологія, виразка шлунка. Часто в дітей розвиваються такі нервово-психічні захворювання, як тики, заїкуватість, енурез, деякі діти повторно надходять у відділення невідкладної допомоги із приводу випадкових травм, отруєнь.

Психічні особливості дітей, що постраждали від насильства. Практично всі діти, які постраждали від жорстокого поводження й зневажливого ставлення, пережили психічну травму, у результаті чого

вони розвиваються далі з певними особистісними, емоційними й поведінковими особливостями, які негативно впливають на їхнє подальше життя. Такі діти самі проявляють гнів стосовно більш слабких: молодших за віком дітей, на тварин. Часто їхня агресивність виявляється в грі, часом спалахи їхнього гніву не мають видимої причини.

Деякі з них, навпроти, надмірно пасивні, не можуть себе захистити. І в тому, і в іншому випадку порушується контакт, спілкування з однолітками. У занедбаних дітей прагнення будь-яким шляхом привернути до себе увагу іноді проявляється у вигляді зухвалої, ексцентричної поведінки [27, с.50].

Найбільш універсальною й важкою реакцією на будь-яке насильство є низька самооцінка, що сприяє збереженню й закріпленню психологічних порушень. Особистість із низькою самооцінкою переживає почуття провини, сорому, для неї характерні постійна переконаність у власній неповноцінності. Серед цих дітей відзначається висока частота депресій. У старшому віці, у підлітків, можуть спостерігатися спроби скоїти самогубство [27, с.49].

Соціальні наслідки жорстокого поводження з дітьми.

Діти, які пережили будь-який вид насильства, зазнають труднощів у соціалізації: у них порушені зв'язки з дорослими, немає відповідних навичок спілкування з однолітками, вони не мають достатнього рівня знань й ерудиції, щоб завоювати авторитет у школі, та ін. Вирішення своїх проблем діти-жертви насильства найчастіше знаходять у кримінальному, асоціальному середовищі, а це сполучено з формуванням у них пристрасті до алкоголю, наркотиків, вони починають красти й вчиняти інші кримінально-карні дії. Дитина, яка стала жертвою жорстокого поводження, не засвоює норм соціально-позитивних стосунків у спілкуванні з людьми і часто перетворюється з жертви на злочинця.

Правопорушення й злочини підлітків як наслідок насильства.

Діти, які живуть у сім'ях групи ризику, змушені самі піклуватися про задоволення своїх потреб, часом обираючи для цього протиправні дії. Зазнавши на собі жорстоке поводження й насильство, діти й підлітки самі здійснюють насильство, їм властива агресія, антисоціальна й неконтрольована поведінки, і як результат - вони опиняються на лаві підсудних.

Соціологічні дослідження свідчать про те, що неповнолітні злочинці, як правило, виростають у сім'ях, які відрізняє низький рівень матеріальної забезпеченості, часті конфлікти, батьківський алкоголізм, напружені стосунки між членами сім'ї. Дані закордонних досліджень показують, що 90 % ув'язнених, засуджених за насильницькі злочини, піддавалися в дитячому віці різним формам жорстокого поводження [27, с.51]

Діти з сімей, у яких практикується насильство, відчувають постійний психологічний дискомфорт, для них це справжня трагедія.

Існує ряд спільних ознак, що характеризує переживання та поведінку дітей з сімей, у яких практикується насильство. Природно, що не всі ці ознаки притаманні усім таким дітям, та більшість з них все-таки володіє ними.

Страхи. Діти з сімей, де практикується насильство, переживають відчуття страху. Цей страх може проявлятися різним чином: від занурення в себе та пасивності до насильницької поведінки. Дуже часто безпечна атмосфера притулків сприяє впливу на поверхню невіршених страхів з минулого.

Зовнішні прояви поведінки. Помешкання, у якому вдаються до насильства, зовсім непередбачуване. Це місце є страхітливим для малої дитини, яка не може знати, коли матиме місце наступний спалах насильства, які вони постійно бачать у своїй родині. Вони можуть мати відчуття відповідальності за проблеми своїх батьків, вони думають про

те, що вони - діти - є причиною розладу в сім'ї. В результаті того, що діти так глибоко втягнені у сімейні конфлікти, їм важко відокремити свою індивідуальність від особистості своїх батьків.

Захисник матері. Багато дітей з сімей, де практикується насильство, втягаються в конфлікти, намагаючись захистити своїх матерів від побоїв. Дитина відчуває, гнів на свого батька за те, що він завдає болю матері. Деякі діти можуть виступити проти того, що їхні матері слабо протидіють та згоджуються з насильством. Як наслідок, діти можуть перестати відчувати вину за те, що вони сердяться та виступають проти поведінки батьків.

Розчарування. Життя в сім'ї, де практикується насильство, дуже напружене. Постійний стрес, який вони відчувають, часто призводить до того, що діти засмучені, розчаровані, часто втрачають рівновагу навіть при незначних труднощах.

Відсутність інформації. Багато матерів, які не хочуть травмувати своїх дітей, намагаються приховати від них факти насильства. Діти відчувають переживання та смуток, який переживає їхня матір, але не розуміють, з чим це пов'язане. Часто багато дітей навіть не розуміють, чому вони знаходяться в притулку. Без повної інформації та повної ясності ситуації діти не можуть адекватно реагувати на ситуацію.

Відчуття "заслужено" жорстокого ставлення. Багато матерів, що не хочуть налаштовувати своїх дітей проти батьків, намагаються знайти їм виправдання. Дитина, яка бачить матір в синцях та зі слідами побоїв і водночас їй говорять: «Усе добре, татко нас справді любить», - доходить до висновку, що бути любимим означає фізичний біль. Дитина, мати якої постійно виправдовує її/його батька, за завдане насильство, часто починає відчувати, що вона також "заслужує", щоб її били.

Відчуття непотрібності. Оскільки батькам доводиться

приділяти багато енергії та сил на вирішення конфлікту, то в них залишається мало сил на виховання та виявлення любові, турботи до своїх дітей. Як наслідок, в дітей може виникнути відчуття занехаяності та обділеності, що примушує їх думати, що вони нікому не потрібні, не є важливими людьми, які заслуговують уваги та турботи.

Ізоляція. В більшості сімей, в яких вдаються до насильства, не обговорюється цей факт відкрито. Батьки дають зрозуміти дітям, що не слід обговорювати сімейну ситуацію в школі або з друзями. Це змушує дітей відчувати себе якимись особливими. Деякі діти навіть думають, що з ними щось не те, оскільки їхнє життя в сім'ї відрізняється від життя їхніх однолітків.

Різнібокі відчуття до батька. Діти продовжують вважати батька своїм незалежно від того, чи батько жорстоко поводить з матір'ю та з ними самими. Через це дитина може мати різні відчуття до свого батька, наприклад, нудьгувати з ним, бажання повернутися додому, щоб піклуватися про батька і т.д. [40, с.25].

Таким чином, насильство - такий примус і така шкода (збиток), котрі здійснюються всупереч волі того чи тих, проти кого вони спрямовані.

Особливим видом насильства є насильство в сім'ї, яке може поєднувати ознаки всіх видів насильства. Разом з тим воно є чи не найбільш небезпечним, тому що має пролонгований характер і тому що людина переживає насильство з боку того, хто за родинним чи сімейним станом мав би захищати, підтримувати жертву, а не кривдити її. Особливо небезпечний такий вид насильства по підношенню до дітей, оскільки значно деформує особистість дитини та формує озлоблення до оточуючих, стає причиною самогубств (суїцидів).

Фактори ризику насильства криються в соціальній ізоляваності та системі цінностей батьків. Дослідники визначили

фактори ризику на рівні індивіда, сім'ї й суспільства і довели, що не якийсь один фактор, а їх взаємодія призводить до насильства над дітьми. Також було відмічено, що наявність того чи іншого фактора ризику ще не означає прояву насильства, а скоріше вказує на імовірність або можливість його виникнення.

1.4 Нормативно-правове забезпечення захисту дітей від жорстокого поводження з ними та всіх форм насильства

Одним із показників духовного розвитку та соціальної зрілості суспільства є ставлення до дітей. Вкладаючи ресурси в дитинство, держава зміцнює майбутні продуктивні сили, забезпечує сталість економічного і духовного поступу. Тому в суспільстві, що зорієнтоване на високі загальнолюдські цінності, не можуть бути терпимі прояви жорстокого поводження з дітьми, зневажання їхніх інтересів, оскільки це має тяжкі соціальні наслідки: формуються соціально дезадаптовані, малоосвічені особистості, а головне – насильство знову породжує ту ж саму жорстокість.

Основні напрями державної соціальної політики закладені в Конституції України. Також у ній закріплені загальні права дитини, як і кожного громадянина України. Зокрема зазначається, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах (ст. 21); кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23), а також невід'ємне право на життя — ніхто не може бути свавільно позбавлений життя, обов'язок держави — захищати життя людини (ст. 27); кожен має право на повагу до його гідності; ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню; жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом (ст. 28); кожна людина має

право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); громадяни мають право на соціальний захист (ст. 46); діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюб чи поза ним; будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Статтею 10 Закону України “Про охорону дитинства” від 26.04.2001р. встановлено, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються в Україні законом. Зокрема покарання за злочини проти дітей передбачено новим Кримінальним кодексом України від 5 квітня 2001 р.: умисне вбивство дітей – статті 115, 116; доведення дітей до самогубства – стаття 120; нанесення тілесних ушкоджень – статті 121–125; побої та мордування – стаття 126; катування – стаття 127; залишення у небезпеці – стаття 135; насильницьке донорство – стаття 144; викрадення дитини – стаття 146; захоплення дітей в заручники – стаття 147; торгівля дітьми та незаконне переміщення за кордон – стаття 149; експлуатація дітей – стаття 150; статеві злочини проти дітей – статті 155, 156; зловживання опікунськими правами – стаття 167 та ін. Новий Кримінальний кодекс суттєво розширює сферу захисту прав неповнолітніх від різних злочинних посягань, в окремих розділах він закріпив положення щодо захисту неповнолітніх («Злочини проти життя та свободи особи» — розділ II та інші). У цілому новий Кримінальний кодекс вміщує понад 40 складів злочинів, що вчинюються проти неповнолітніх, тим часом попередній налічував не більше 15. Це є свідченням суттєвого посилення правового захисту неповнолітніх від різних видів посягань на їхні права.

Україна – одна з небагатьох держав, законодавство яких має норму, що прямо забороняє тілесні (фізичні) покарання: « ...фізичне

покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних не допускається».

Обов'язок повідомляти органи опіки і піклування про випадки зловживання батьківськими правами, покладено на всі установи і всіх громадян, яким стане відомо про такі випадки (ст. 134 Кодексу про шлюб та сім'ю України).

Жорстоке поводження з дитиною в новому Сімейному Кодексі України від 10 січня 2002 року визначається як одна із підстав позбавлення батьківських прав – стаття 164.

Отже, держава здійснює захист дитини від:

- усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють;

- втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин;

- залучення до екстремістських релігійних психокультових угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, втягнення до жебрацтва, бродяжництва, азартних ігор, занять проституцією тощо.

Право дітей на захист від усіх форм жорстокого ставлення у сім'ї регулює Закон України від 15.11.2001 р. № 2789-III “Про попередження насильства в сім'ї”.

Функцію захисту конституційних прав та свобод неповнолітніх покладено на судову владу. Значним досягненням держави щодо забезпечення права дітей на захист від жорстокого поводження та всіх форм насильства є закріплення Сімейним кодексом України права дитини самостійно звертатися до суду: кожен учасник сімейних

відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу (стаття 18 СК).

Крім судових, існують ще й позасудові методи захисту прав дитини через звернення до відповідних уповноважених органів та посадових осіб. Зокрема стаття 10 Закону України “Про охорону дитинства” проголошує право кожної дитини особисто звертатися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для молоді, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів. Держава через зазначені органи в порядку, встановленому законодавством, надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу в запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження, передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів, проведення розслідування та вжиття заходів щодо припинення насильства. Діти, які залишають сім’ю через жорстоке ставлення з боку батьків, можуть бути направлені до притулків служб у справах неповнолітніх.

Законодавством України передбачено кримінальну відповідальність за зґвалтування, задоволення статевої пристрасті неприродним шляхом, статеві стосунки з особою, яка не досягла статевої зрілості, розтління неповнолітніх. Найменш захищеними від подібних зловживань є діти з неблагополучних та асоціальних сімей, діти вулиці, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування.

Проте, в Україні бракує механізму швидкого й ефективного захисту дитини, не вистачає і відповідних інститутів та спеціалістів, хоча робота у цьому напрямі проводиться. Зокрема, у 2004 р. Державним комітетом України у справах сім’ї та молоді спільно із зацікавленими міністерствами розроблено проект “Порядку розгляду звернень дітей з приводу жорстокого поводження з ними”, мета якого –

забезпечення активної роботи на міжвідомчому рівні, залучення всіх причетних служб і установ до цього процесу. Про цей документ, зазвичай, не знають або не розуміють його важливості й відповідної власної відповідальності педагогічні працівники, медичний персонал дитячих лікарень та відділень дитячих лікарень, працівники правоохоронних органів та інші представники професійних груп, які працюють в інтересах дітей. Фактично, за цим нормативним актом, якщо до будь-кого з працівників органів внутрішніх справ, органів та закладів освіти, охорони здоров'я, управлінь у справах сім'ї та молоді, центрів служб для молоді звернулась дитина з приводу жорстокого поводження з нею, то особа, до якої звернулась дитина (державний посадовець, лікар, учитель, вихователь, працівник соціальної служби, міліції й т. п.), зобов'язана оформити письмово звернення дитини й передати його до відповідного територіального підрозділу Служби в справах дітей протягом однієї доби з моменту отримання звернення (повідомлення).

Відповідно до статті 4 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» від 26 квітня 2001 року Кабінет Міністрів України постановив затвердити Порядок розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу (Постанова КМУ від 26 квітня 2003 року № 616).

Таким чином, держава вживає низку заходів для викорінення в Україні жорстокого ставлення до дітей. Однак це негативне явище продовжує поширюватися. Одним із чинників зазначеного є відносно упорядкована нормативно-правова база і водночас відсутність механізмів, обґрунтування конкретних кроків для реалізації права дитини бути захищеною; відповідних вмінь і навичок у спеціалістів, котрі опікуються неповнолітніми.

Дуже важливо для України чітко визначити в нормативно-

правових документах, в чому саме полягає жорстоке поводження з дітьми, обумовлюючи, що воно може мати фізичну та психічну форми і здійснюватися через образи чи зловживання, відсутність піклування, брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання. Серед завдань на найближчий період підвищення поінформованості населення про сутність жорстокого поводження з дітьми, його види, прояви та можливі шляхи запобігання приниженню дитячої гідності.

РОЗДІЛ 2

Соціально-педагогічна профілактика випадків насильства над дітьми

2.1 Завдання та принципи соціальної профілактики

Сім'я має забезпечити кожному з своїх членів особисту безпеку, фізичну та психологічну комфортність, можливість відчувати та проявити любов та турботу, самореалізуватися як особистість. Але, нажаль, в реальному житті, вона може стати і джерелом небезпеки: жінки та діти, а іноді і чоловіки, буває, страждають від проявів насильства з боку близької людини. Коли людина неспроможна захистити себе від принижень та поправлення власних людських прав, вона звертається по допомогу до певних державних структур, які, згідно законодавства України, зобов'язані вжити заходів щодо припинення насильства.

Ще якихось 20 років назад на профілактику насилля дивились виключно із точки зору кримінального судочинства. Нині у світі все більше держав і організацій застосовують нові підходи до викоренення основних причин насильства у своїх державах.

За останні 35 років на питання жорстокого поводження з дітьми стала звертатися більш пильна увага з боку суспільства і фахівців. В останнє десятиріччя у світі розгорнулася глобальна кампанія з профілактики насилля. Питання жорстокості та насильства в нашому суспільстві стають дедалі актуальнішими, і тому стає очевидною необхідність профілактики цієї проблеми, що пояснюється наступними трьома основними причинами:

1. Ціннісне відношення до окремої людини, суб'єктивні страждання віктимізованих дітей.

2. Поширеність цієї проблеми вимагає дій, що виходять за межі надання допомоги одній окремій дитині.
3. Довгострокові наслідки жорстокого поводження з дітьми звичайно вимагають конкретних програм для їх подолання, а це означає виділення значних державних коштів.

Завдання соціальної профілактики:

- проведення системних та комплексних заходів з профілактики негативних явищ у суспільстві;
- використання інноваційних форм соціальної роботи, які здатні ефективно впливати на ціннісні пріоритети підлітків та молоді;
- формування позитивної мотивації вчинків, підвищення рівня інформованості молодих людей, їхніх батьків та найближчого оточення.

Для створення профілактичних програм необхідно чітко знати принципи, по яких будується профілактична активність.

1. Принцип системності. Цей принцип припускає розробку і проведення програмних профілактичних заходів на основі системного аналізу соціальної ситуації в країні.
2. Принцип стратегічної цілісності. Цей принцип визначає єдину стратегію профілактичної діяльності, що обумовлює основні стратегічні напрямки і конкретні заходи й акції. Підхід до профілактики повинний бути стратегічно цілісним.
3. Принцип багатоаспектності. Він припускає сполучення різних аспектів профілактичної діяльності.

- Особистісний аспект припускає вплив, спрямований на позитивний розвиток ресурсів особистості.

- Поведінковий аспект припускає цілеспрямоване формування у дорослих міцних навичок і стратегій поведінки, що стрес-переборює.

- Просторово-централізований аспект припускає активне формування систем соціальної підтримки в рамках превентивного і реабілітаційного простору (тобто, системи соціальних інститутів, соціальних центрів, спрямованих на профілактичну і реабілітаційну активність). Ця система може бути організована в окремому районі, країні, і повинна носити організований характер.

4. Принцип ситуаційної адекватності профілактичної діяльності. Відповідність профілактичних дій реальній соціально-економічній, соціально-психологічній і наркологічній ситуації в країні.
5. Принцип континуальності. Забезпечення безперервності, цілісності, динамічності, сталості, розвитку й удосконалення профілактичної діяльності.
6. Принцип солідарності. Солідарна міжвідомча взаємодія між державними і суспільними структурами з використанням системи соціальних замовлень.
7. Принцип легітимності. Припускає реалізацію цільової профілактичної діяльності на основі прийняття її ідеології і довірливої підтримки більшістю населення.
8. Принцип полімодальності і максимальної диференціації. Припускає гнучке застосування в профілактичній діяльності різних підходів і методів, а не центрування тільки на одному методі чи підході.

Отже, під профілактикою маються на увазі перш за все науково обґрунтовані та своєчасні дії, спрямовані:

- на запобігання можливих фізичних, психологічних або соціокультурних колізій у окремих індивідів і груп ризику;

- на збереження, підтримку і захист нормального рівня життя і здоров'я людей, сприяння в досягненні ними поставлених цілей і розкритті їх внутрішніх потенціалів.

Практика профілактичної роботи знаходиться в постійному розвитку. Проте можна виділити деякі основні моменти, що стосуються її змістовної частини.

1. Повсякденне життя рясніє стресовими чинниками, але, оскільки вони непомітно нагромаджуються, володіють так званим кумулятивним ефектом, жоден з них окремо не може вважатися причиною тієї або іншої складної соціальної проблеми. Тому методи профілактики мають системний характер, тобто, вони направлені на викорінювання джерел стресу як в самій людині, так і в соціальному та природному середовищі і одночасно — на створення умов для придбання людиною необхідного досвіду вирішення проблем, які виникають.

2. Служби профілактики прагнуть не стільки реагувати на ці проблеми, скільки запобігти їх появі. Вони звернені до здорових громадян, що ще не вступили в смугу непередбаченої життєвої кризи або непередбачених проблем, які виникають в результаті несподіваних подій (наприклад, проблеми, з якими стикаються діти після розлучення батьків).

Така установка на роботу із здоровим клієнтом припускає надання диференційованих послуг, що враховують мотиви клієнта, його відносини з соціальним працівником і джерела винагороди останнього. Взаємостосунки між клієнтом і соціальним працівником повинні будуватися на основі взаємної пошани, з розумінням того факту, що кожний з них вносить свій посильний внесок в рішення даної проблеми.

3. Методи профілактики звичайно включають навчання людей новим навикам, які допомагають їм досягти поставлених цілей і зберегти здоров'я. У той же час робота відповідних служб націлена на такі зміни

соціального середовища, щоб підтримувати і стимулювати нормальну життєдіяльність людини. Системний підхід враховує всі ці взаємопов'язані чинники. Традиційні методи надання допомоги в переважній більшості можуть бути використані і для профілактики.

4. Профілактика передбачає вирішення ще не виниклих проблем. Тому одні профілактичні заходи вживаються задовго до їх виникнення, а інші — безпосередньо перед виникненням проблеми.

5. Служби профілактики покликані знаходити оптимальні рішення як для досягнення поставлених цілей, так і для запобігання передбачених проблем, — в цьому і полягають цінність і значення профілактики.

Разом з тим в даний час між теорією профілактики і практикою профілактичної діяльності відчувається помітний розрив, що перш за все негативно впливає на ефективність і результативність соціальної роботи. Тому сьогодні виникла гостра необхідність розробляти, систематизувати методи і напрями профілактичної роботи, оцінювати і аналізувати інформацію з цієї проблеми в різних галузях знань.

Профілактична робота проводиться на трьох рівнях:

- 1). в межах держави, тобто стосовно всіх громадян;
- 2). в колективах і групах;
- 3). індивідуально з певною особою.

Попередження насильства в сім'ї – це система соціальних і спеціальних заходів, спрямованих на усунення причин і умов, які сприяють вчиненню насильства у сім'ї, припинення насильства у сім'ї, яке готується або вже почалося, притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні насильства в сім'ї, а також медико-соціальна реабілітація жертв насильства в сім'ї [51].

Різні форми жорстокого поводження з дітьми є важко вирішуваною і складною проблемою, що вимагає злагоджених зусиль з боку ряду систем – соціального забезпечення, охорони здоров'я, освіти,

поліції і судочинства, - всі з яких мають повноваження для вирішення цієї проблеми.

Жорстоке відношення до дітей є культурно обумовленим: те, що є жорстокою поведінкою в одному суспільстві, може бути прийнятним в другому, або навіть в різних групах одного і того ж суспільства. Будь-яка профілактична робота повинна враховувати це. Головна її мета полягає в розширенні усвідомлення і знань населення відносно масштабів цієї проблеми і її наслідків. Зміна відношення населення до проблеми жорстокого поводження з дітьми напевно приведе до соціальних і юридичних реформ.

Проблема ускладнюється тим, що правова обізнаність неповнолітніх, їхніх батьків недостатня, діти переважно поверхово знають свої права, тому інколи не усвідомлюють, що зазнають жорстокого ставлення.

Проблема насильства над дітьми дуже серйозна. Причому, це явище поширене серед усіх прошарків населення країни. Тут важливо знати, що психічні травми, пережиті дитиною в ранньому віці, деформують її життя та долю. Нещасливі діти несуть у собі могутній заряд психічного нездоров'я для всього суспільства.

2.2 Види соціально-педагогічної профілактики

В опрацьованій науково-методичній літературі ми не зустріли чіткого визначення поняття «соціально-педагогічна профілактика». Тому, ми даємо своє бачення цього поняття. На нашу думку, соціально-педагогічна профілактика насильства — це вид соціальної діяльності соціальних служб та органів освіти, спрямований на проведення освітньо-профілактичних заходів та реалізацію педагогічних моделей впливу на особистість з метою попередження жорстокого поводження насильства над дітьми в сім'ї.

Соціально-профілактична робота щодо жорстокого поводження з дітьми може бути:

- первинною (як загальна просвіта населення щодо цього явища: що таке жорстоке поводження, чому воно є поганим і неприйнятним. Це для нормальних, благополучних сімей);

- вторинною (коли зафіксовано чи спостерігається жорстоке поводження з дітьми, членами родини, домашніми тваринами. Це цілеспрямована робота з окремими групами дорослих і дітей з метою зміни ставлення до поводження з дітьми, формування гуманного ставлення дорослих до дітей, життєвих умінь і навичок у дорослих і дітей, роз'яснення сутності і відповідальності за жорстоке поводження з дітьми);

- третинною (з тими, хто постраждав від жорстокого поводження, з метою навчання самозахисту; з тими, хто здійснює таке поводження, — як соціальне навчання і контроль, що є умовою збереження сім'ї, збереження батьківських прав тощо).

Змістом первинної соціальної профілактики на основі викладеного повинно бути:

- надання інформації про явище «жорстоке поводження»;
- роз'яснення правових норм стосовно поведінки в реальних життєвих ситуаціях, які можуть призвести до потрапляння в ситуацію;
- наведення зразків застосування життєвих умінь і навичок у спілкуванні, відпочинку тощо;
- підтримка творчої, інтелектуальної, громадської, спортивної діяльності молоді.

Методами первинної соціальної профілактики є: інформування, навідування, робота в громаді.

Первинна профілактична робота з учнями обумовлена необхідністю формування в них навичок поведінки, які відповідають

правовим нормам суспільства. У навчальних закладах слід здійснювати цю роботу в таких напрямках:

1. Необхідно створювати позитивний мікроклімат у шкільному, у тому числі вчительському, колективі.
2. Слід долати байдуже ставлення вчителів до учнів. У зв'язку з цим доцільно приділити увагу моральним якостям педагога, його вмінню розв'язувати конфлікти та знаходити шлях до душі дитини, особливо тієї, яка має життєві проблеми.
3. Вчителю варто стежити за дисципліною, бути послідовним, дотримуватись вимог до правил поведінки відповідно до вікового розвитку дитини, давати настанови та не вдаватись до безглузких покарань.
4. Слід урахувати, що активність та інтереси підлітків переважно сконцентровані на однолітках. Страх перед тим, що відчуття та реакції однолітків можуть бути незвичайними та несприятливими, може призвести підлітків до усамітнення або депресії.
5. Необхідно заохочувати підлітків до того, щоб вони підтримували стосунки з друзями, брали участь у громадському житті. Виховання має бути особистісним і соціальним одночасно.
6. Школа чекає на вихователя, який не стоїть над дитиною, а діє разом з нею, уміє організувати діалог, дискусію, групову роботу, знає, як визначити готовність дітей до засвоєння нової інформації, володіє різними засобами підтримки уваги та працездатності дитини. Вихователям важливо володіти навичками спілкування з учнями, які мають негативну установку на оточення; домагатись переорієнтації проблемних

учнів на доброту, щирість, справедливість, розум, доброзичливість у спілкуванні.

7. Реальна виховна практика показує велику силу впливу середовища — навчального, виховного, розвивального. Його сила не в заходах, а у створенні спільно з учнями простору «впорядкованої свободи», який діє невинно й непомітно на провідні потреби та вчинки вихованців.

З метою запобігання жорстокому поводженню з дітьми та захисту їх від різних форм насильства на місцевих рівнях створюються інформаційні матеріали, що містять список інституцій та організацій, покликаних надавати допомогу дітям; перелік органів внутрішніх справ, куди можна звернутися з приводу насилля, зокрема коли насильство в родині пов'язане із вживанням алкоголю чи наркотиків, а також ті громадські організації, діяльність яких спрямована на вирішення проблем насильства. Необхідно створити різноманітні „гарячі лінії” зв'язки, будь то для дітей, для батьків, для фахівців або для зацікавлених громадян, ці „гарячі лінії” забезпечують прямі консультації для анонімних користувачів. При цьому телефони довіри, буклети з адресами, інформацією про захист повинні бути в кожній школі, під'їзді, поліклініці, спортивних, музичних, художніх школах, метро тощо.

Окремим напрямом соціально-профілактичної роботи щодо жорстокого ставлення до дітей є робота з формування неприйняття цього явища в макро-та мікросередовищі. Люди повинні знати, що таке жорстоке поводження з дітьми, як воно карається, що це — ганебно. Далі необхідно подолати стереотипи: «не виносити сміття з дому», «моя хата з краю — я нічого не знаю», сформувати дієве неприйняття жорстокого поводження з дітьми.

Прикладом протидії жорстокому поводженню з дітьми у сім'ї є

Фінляндія, де кожен, хто бачить таке явище, терміново телефонує в поліцію, яка приїздить і карає батьків (штрафує, проводить профілактичні бесіди). Телефонують продавці, педагоги, сусіди, перехожі — у свідомості людей це явище є ненормальним.

Важливим «інструментом» є використання різних засобів масової інформації. Широке використання телебачення, радіо і газет надає відмінну можливість для проведення систематичної кампанії по попередженню жорстокого поводження з дітьми. Можна опубліковувати спеціальні статті з проблем, пов'язаних з жорстоким поводженням з дітьми, в дитячих і молодіжних журналах або в інших засобах масової інформації, орієнтованих на дітей.

Досить актуальними на наш час є різноманітні профілактичні програми для дітей (наприклад, CAPS), які включають такі елементи, як право дитини сказати «ні», законність недоторканності тіла і розпізнавання ознак небезпеки. Бажано, щоб такі програми використовувалися в широко відвідуваних місцях, включаючи школи, центри за місцем проживання або центри суспільної охорони здоров'я, і щоб вони діяли не на разовій, а на постійній основі.

Нині в Україні все більше фондів, соціальних служб, установ і організацій підключаються до профілактичної кампанії, застосовуючи нові підходи до викоренення основних причин насильства. Так, у рамках проведення Всесвітньої кампанії, ряд громадських організацій звернулися до Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту з ініціативою проведення в Україні Національної кампанії «Стоп насильству!», спрямованої на боротьбу з насильством стосовно жінок, дітей та з насильством у сім'ї.

Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, як спеціально уповноважений орган з питань попередження насильства в сім'ї, підтримує проведення кампанії, що розпочалася 15 травня 2008

року і тривала до 25 листопада 2009 року (Міжнародного дня боротьби за ліквідацію насильства стосовно жінок).

Цілі Кампанії „Стоп насильству!”:

- удосконалення законодавчої бази з питань протидії насильству;
- заохочення національних, громадських лідерів та осіб, які впливають на громадську думку, публічно визнати тяжкість такого злочину, як насильство;
- підвищення обізнаності населення про те, що насильство є порушенням прав людини;
- формування у свідомості всіх верств населення нетерпимого ставлення до насильства;
- робота з постраждалими від насильства та особами, які вчиняють насильство в сім'ї.

У рамках проведення Національної кампанії «Стоп насильству!», 16-17 жовтня 2008 року в Українському домі відбувся Національний форум ”Стоп насильству!”, на якому обговорювалися кроки кампанії, презентувався проект Закону щодо протидії насильству (робоча назва), обговорювалася Платформа дій з подолання насильства, механізм взаємодії при наданні допомоги жертвам насильства, модель роботи з агресором та були визначені координатори кампанії.

Співорганізатори форуму: Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Програма рівних можливостей ПРООН, Міжнародний жіночий правозахисний центр „Ла Страда – Україна”, Міжнародна громадська організація „Школа Рівних Можливостей”, Міжнародний гуманітарний центр „Розрада”.

Крім того, Український фонд «Благополуччя дітей» почав роботу над проектом «Впровадження пілотної моделі структурної

профілактики насильства щодо дітей». Мета проекту: покращити соціальні послуги у сфері профілактики насильства щодо дітей у 4-х пілотних районах м. Києва. Такими районами стали: Оболонський, Дарницький, Святошинський Подільський.

Інновацією проекту є взаємодія організацій, установ на різних рівнях з профілактики насильства щодо дітей, оскільки це, за глибоким переконанням учасників проекту є оптимальним шляхом розв'язання проблеми. Тому Партнерами проекту стали: Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Департамент кримінальної міліції у справах дітей МВС України, Київська міська державна адміністрація, РДА м. Києва, Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді, Київський міський та районні центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, Київська міська та районні служби у справах дітей, Київське міське та районні управління освіти, Академія суддів України, Київський міський педагогічний університет ім. Б.Д.Грінченка, неурядові організації, які працюють у сфері профілактики зловживань щодо дітей.

Втілюючи в життя мету проекту, автори вважають, що структурна профілактика насильства це – скоординована діяльність на всіх рівнях суспільного життя. Так, на рівні суспільства – це соціально-інформаційна кампанія, яка стартувала у грудні 2008 року, «Побач. Почуй. Скажи». На організаційному рівні – це навчання спеціалістів первинній, вторинній та третинній профілактиці насильства. Такими спеціалістами мають стати працівники ЦСССДМ, ССД, практичні психологи та соціальні педагоги. На індивідуальному рівні – безпосередня робота, у першу чергу, з батьками, і дітьми.

Великою новацією проекту є підготовка суспільної думки про необхідність особливого підходу до роботи з дітьми, що стали жертвами насильства, зокрема облаштування кімнати для спілкування

(Дружня кімната).

17-18 лютого 2009 року відбувся семінар-тренінг для представників ЗМІ «Можливості ЗМІ у сфері профілактики насильства щодо дітей у сім'ї». Адже, в великій мірі, саме від ЗМІ залежить формування суспільної думки про необхідність викорінення з усіх сфер нашого життя причин для насилля. Про це свідчить і рекомендації доповіді ООН: «Спонукати ЗМІ до пропаганди цінностей, не пов'язаних з насиллям, забезпечення всебічного дотримання прав дитини в усіх матеріалах, що розповсюджуються засобами масової інформації».

Також, в ході проекту заплановано використання наступних форм та методів роботи:

- Ознайомчий візит групи київських фахівців до Польщі з метою вивчення досвіду цієї країни в сфері профілактики насильства у сім'ї;
- Поширення інформації та методів роботи від підготовлених тренерів ширшому колу фахівців, які безпосередньо працюють із дітьми та сім'ями;
- Тренінги для практиків соціальної сфери (соціальних працівників, фахівців служб у справах дітей, лікарів, представників НУО та релігійних організацій) з питань виявлення випадків насильства щодо дітей на ранньому етапі;
- Тренінг для практиків соціальної сфери з метою ознайомлення з інноваційними підходами та методами виявлення випадків насильства щодо дітей;
- Тренінги для фахівців, які здійснюють реабілітацію дітей – жертв різних видів насильства – психологічного, емоційного, фізичного сексуального тощо;
- Тренінги для співробітників правоохоронних органів;
- Тренінг для суддів щодо прийняття рішень у найкращих інтересах дитини;

- Робота із сім'ями та батьками (зокрема із сім'ями з ризиком насильства щодо дітей) з метою попередження випадків насильства;
- Облаштування кімнати для опитування дітей – жертв або свідків насильства, підготовка фахівців для роботи в ній;
- Інформаційна кампанія «Дитинство без насильства»;
- Створення та організація діяльності координаційної групи для розробки плану дій «Профілактика сімейного насильства щодо дітей, реабілітація дітей – жертв насильства», а також покращення співпраці між різними секторами в цій сфері;
- Семінари з проблем налагодження співпраці між різними урядовими та неурядовими організаціями у сфері профілактики, втручання та реабілітації;
- Проведення дослідження;
- Розробка та публікація інформаційно-методичних матеріалів за результатами проекту;
- Заключна конференція для оприлюднення результатів проекту;

2.3 Аналіз нормативних документів, що регламентують діяльність кримінальної міліції та соціальних служб щодо запобігання насильства над дітьми

Подолання та попередження насильства в сім'ї — проблема комплексна, над реалізацією якої повинна працювати команда спеціалістів різних установ. Схема їх взаємодії, повноваження кожної з організацій розглянуті в Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї та молоді, служб у справах неповнолітніх, центрів соціальних служб для молоді та органів внутрішніх справ із питань здійснення заходів щодо запобігання насильству в сім'ї. Додатки до Інструкції містять типові зразки документів, які використовуються

різними організаціями в запобіганні насильству в сім'ї.

В документі «Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» визначено напрямки діяльності органів та закладів освіти, які:

- здійснюють приймання заяв та повідомлень про випадки жорстокого поводження з дітьми;
- терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах неповнолітніх, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення;
- уживають заходів для виявлення і припинення фактів жорстокого поводження з дітьми у навчальних закладах, притягують до дисциплінарної відповідальності співробітників, учнів та інших осіб, які допускають жорстоке поводження з дітьми;
- керівники навчальних закладів зобов'язують педагогічних працівників, зокрема класних керівників, проводити застережну роботу з батьками задля недопущення випадків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також відстежувати подібні випадки з боку інших учнів;
- класні керівники організують роботу з батьками щодо роз'яснення наслідків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також із особами, що становлять найближче оточення дитини, яка постраждала від жорстокого поводження або потерпає від реальної загрози його вчинення.

Здійснення заходів по попередженню насильства в сім'ї на всіх трьох рівнях згідно закону України «Про попередження насилля в сім'ї» покладається в межах наданих їм повноважень на:

- спеціально уповноважені органи виконавчої влади з

питань попередження насильства в сім'ї;

- службу дільничних інспекторів міліції і кримінальну міліцію в справах неповнолітніх органів внутрішніх справ;

- органи опіки і піклування;

- спеціалізовані установи для жертв насильства в сім'ї.

Спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї:

- бере участь у розробленні та реалізації державної політики щодо попередження насильства в сім'ї;

- координує діяльність служби дільничних інспекторів міліції, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, органів опіки і піклування у питаннях попередження насильства в сім'ї;

- визначає потребу регіонів у створенні спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї;

- здійснює контроль за організацією і діяльністю спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї;

- здійснює збір та узагальнення даних про насильство в сім'ї відповідно до законодавства;

- організовує і проводить соціологічні, психолого-педагогічні та кримінологічні дослідження насильства в сім'ї;

- надає органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам і організаціям незалежно від форми власності, об'єднанням громадян, окремим громадянам методичну і практичну допомогу, консультації з питань попередження насильства в сім'ї;

- організовує і проводить просвітницьку та роз'яснювальну роботу серед членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення

насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї, про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися;

- звертається до центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування за наданням відповідної допомоги жертвам насильства в сім'ї;

- приймає і розглядає заяви та повідомлення про вчинення насильства в сім'ї і реальну загрозу його вчинення,

- направляє жертв насильства в сім'ї та членів родин, стосовно яких існує реальна загроза його вчинення, до спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї.

Повноваження служби дільничних інспекторів міліції і кримінальної міліції в справах неповнолітніх щодо попередження насильства в сім'ї передбачають: виявлення причин й умов, що сприяють проявам насильства в сім'ї, застосування у межах своїх повноважень заходів для їх усунення; профілактичний облік осіб, схильних до здійснення насильства в сім'ї, профілактичну роботу з ними; відвідування родин, члени яких є на профілактичному обліку, за місцем їх проживання і проводять з ними профілактичну роботу; винесення офіційних попереджень членам сім'ї про неприпустимість здійснення насильства; прийом і розгляд у межах повноважень, визначених законом, заяви і повідомлення про насильство в сім'ї чи про реальну загрозу його здійснення; вживання відповідних заходів щодо припинення насильства в сім'ї, а також дій членів сім'ї, спрямованих на здійснення насильства в сім'ї; повідомлення членів сімей, в яких виникає реальна загроза здійснення насильства, про права, міри і послуги, якими вони можуть скористатися; направлення жертв насильства в сім'ї в спеціалізовані установи для жертв насильства в сім'ї; винесення захисних розпоряджень у випадках, передбачених дійсним Законом; контроль за виконанням вимог захисних

розпоряджень; взаємодія зі спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї, з органами опіки і піклування і спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї з питань попередження насильства в сім'ї; надання інформації з питання попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів; здійснення інших повноважень по попередженню насильства в сім'ї, передбачених законом.

Повноваження органів опіки і піклування з попередження насильства в сім'ї згідно вказаного Закону, Закону «Про охорону дитинства» полягають у:

- наданні допомоги у відновленні порушених прав і захисті законних інтересів неповнолітніх, які мають батьків і проживають у сім'ях, дітям-сиротам, які залишилися без піклування батьків і виховуються в сім'ях опікунів, прийомних родинах, дитячих будинках сімейного типу, а також членам сім'ї, визнаних у судовому порядку недієздатними, у випадках, коли стосовно них зроблено чи існує реальна загроза здійснення насильства в сім'ї;

- представленні у суді інтересів неповнолітніх і недієздатних членів сім'ї, які стали жертвами насильства в сім'ї;

- здійсненні інших повноважень по попередженню насильства в сім'ї, передбачених законом.

Служба у справах дітей – уповноважений орган виконавчої влади, на який покладено функцію координатора заходів щодо захисту дітей від жорстокого поводження або реальної загрози його вчинення.

Зазначену функцію службі надано та затверджено спільним наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого

поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» № 5/34/24/11 від 16 січня 2004 року (zareєстрованого в Міністерстві юстиції України за № 99/8698 від 22 січня 2004 року), а також Законом України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» від 25.01.1995р, Постановою КМУ «Про затвердження типових положень про службу у справах дітей»

Відповідно до порядку, затвердженого цими нормативними документами, на служби у справах дітей покладено певні повноваження, а саме: ведення загального обліку дітей, які зазнали жорстокого поводження, координація діяльності органів освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ щодо профілактики та припинення фактів жорстокого поводження з дітьми. У разі виникнення обставин, служби у справах дітей надають допомогу дитині, яка зазнала жорстокого поводження, вживають заходи щодо дитини: направляють її для обстеження стану здоров'я до установ і закладів охорони здоров'я, надають їй медичну допомогу, у тому числі улаштування на лікування, уживають заходів до ліквідації наслідків і загрози неправомірних дій щодо дитини. У разі потреби разом з кримінальною міліцією у справах дітей, служби вирішують питання про тимчасове вилучення дитини із середовища, де вона зазнала жорстокого поводження, та про подальше її влаштування. Спільно з центрами соціальних служб, служби у справах дітей надають необхідну соціально-психологічну допомогу, проводять профілактичну та роз'яснювальну роботу з дітьми, представляють, у разі необхідності, інтереси дитини в суді.

У підпорядкуванні служби у справах дітей притулки для дітей. Це заклади, на які покладається завдання щодо надання первинної допомоги дітям уразливої категорії – з сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, дітям, які опинилися на вулиці або які зазнали

насилля та мають бути вилученими з загрозливого середовища.

Служби у справах дітей також мають повноваження порушувати питання про позбавлення батьківських прав батьків, які вчинили насилля щодо дітей, особливо у тих випадках, коли залишати дитину у сім'ї недоцільно.

Відділ у справах сім'ї та молоді виконує наступні функції:

- координує діяльність служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служби дільничних інспекторів, міліції у справах неповнолітніх, органів опіки і піклування у питаннях попередження насильства в сім'ї;

- організовує роботу постійно діючих комісій з питань координації дій щодо попередження насильства в сім'ї;

- розглядає заяви і повідомлення про вчинення насильства в сім'ї, організує надання допомоги постраждалим від насильства в сім'ї та членам сім'ї, стосовно яких існує реальна його загроза;

- створює банк даних про місцеві організації, установи та заклади, які працюють у напрямку попередження насильства в сім'ї, підтримує діяльність громадських та інших організацій, що працюють у цій сфері;

- проводить просвітницьку та роз'яснювальну роботу щодо попередження насильства в сім'ї;

- організовує проведення семінарів, „круглих столів”, конференцій та інших заходів, спрямованих на запобігання насильству в сім'ї;

- надає консультації з питань попередження насильства в сім'ї громадянам, установам, організаціям, органам виконавчої влади та місцевого самоврядування;

- визначає потреби регіону у створенні спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї та подає відповідні пропозиції на розгляд

місцевих державних адміністрацій;

- здійснює контроль за організацією і діяльністю спеціалізованих закладів для жертв насильства в сім'ї.

Працівники кризових центрів: здійснюють прийом членів сім'ї, які можуть стати чи стали жертвами насильства; організують надання необхідної психологічної, педагогічної, медичної, юридичної допомоги членам родин, які можуть стати чи стали жертвами насильства; відповідно до можливостей надають членам сім'ї, які можуть стати чи стали жертвами насильства, притулок для тимчасового перебування; повідомляють членам сім'ї, в якій виникає реальна загроза здійснення насильства в сім'ї чи в якій було вчинене насильство в сім'ї, про права, міри і послуги, якими вони можуть скористатися; вивчають і узагальнюють причини й умови конкретних проявів насильства в сім'ї; надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї по запиту уповноважених органів; взаємодіють із засобами масової інформації, громадськими організаціями в проведенні просвітницької і виховної роботи з питань попередження насильства в сім'ї.

Центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї створюються відповідно до законодавства, що регламентує створення установ охорони здоров'я. Центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї можуть створюватися в системі діючих установ охорони здоров'я.

У разі фізичного або психологічного насилля, рівно як і будь-яких інших порушень їх прав, діти можуть звертатись із заявами до органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій (незалежно від форм власності) та засобів масової інформації.

Згідно з чинним законодавством, діти мають право звертатися зі скаргами та заявами до служби у справах дітей, органів опіки та

піклування, притулків для неповнолітніх, центрів соціальних служб для молоді, закладів охорони здоров'я, закладів освіти, органів внутрішніх справ, органів прокуратури.

Звернення дітей можуть бути усними (викладеними неповнолітнім і записаними з його слів посадовою особою) чи письмовими, надісланими поштою або переданими до відповідного органу, установи особисто чи через будь-яку іншу особу, яка має відомості про жорстоке поводження з потерпілим чи інше порушення його прав.

Якщо питання, порушені в одержаному органом виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємством, установою, організацією зверненні дитини, не належать до їхньої компетенції, воно терміново (протягом одного робочого дня) переадресується за належністю, про що повідомляється органу опіки та піклування та службі у справах неповнолітніх за місцем перебування або проживання дитини.

Серед несудових методів захисту прав дітей є звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, сфера компетенції якого досить широка. Предметом його контролю є діяльність усіх посадових і службових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування, у тому числі судові рішення, терміни розгляду справ у судах, порушення процесуальних норм та ін. Процедура звернення до Уповноваженого не обтяжена зайвим формальними вимогами, безоплатна, гнучка.

Проте у роботі деяких з вказаних служб існує ряд недоліків. Так, всупереч вимогам Законів України «Про міліцію», «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», «Про попередження насильства в сім'ї» органи внутрішніх справ України не надають переваги профілактичній роботі з

сім'ями, де діти зазнають насильства та жорстокого поводження. Як правило, робота щодо виявлення таких сімей проводиться формально, не завжди з'ясовують причини сімейного неблагополуччя, не вживають заходів до їх усунення, нормалізації обстановки в родинах.

Порушуючи вимоги Законів України «Про освіту» від 23.05.1991 р. (зі змінами та доповненнями) та «Про загальну середню освіту» від 13.05.1999 р. (ст. 21 «Соціальний захист учнів», ст. 29 «Права та обов'язки батьків або осіб, які їх замінюють»), деякі педагогічні працівники ухиляються від виконання покладених на них обов'язків щодо захисту дітей та молоді від будь-яких форм фізичного чи психічного насильства. Інколи інформація про вчинення насильства щодо дітей приховується. Не вживаються заходи щодо посилення відповідальності батьків або осіб, які їх замінюють, за стан виховання дітей у родинах. Деякі педагоги взагалі не обізнані з умовами проживання дітей у сім'ях. Інформація про неблагополучні сім'ї, в яких проживають учні, відсутня, внаслідок чого не вживаються заходи щодо вчасного вилучення дітей з небезпечного оточення, охорони їхнього життя і здоров'я.

Таким чином, прийняття відповідної законодавчої бази у сфері попередження насильства в сім'ї свідчить про визнання цієї проблеми державою, винесення її з розряду приватної проблеми родини на державний рівень. Проте, нормативно-правова база для захисту дітей від насильства потребує вдосконалення, а саме:

- посилення санкцій у відношення до осіб, які вчиняють насильство в сім'ї, та встановлення строків їх адміністративного затримання;
- розширення повноважень працівників органів внутрішніх справ у частині притягнення агресорів до кримінальної відповідальності (ст. 27 Кримінально-процесуального кодексу);

- забезпечення раннього виявлення сімей, в яких відбувається насильство або є реальна загроза його вчинення, та організація соціального супроводу таких сімей;
- вдосконалення системи санкцій у відношенні до осіб, які вчиняють насильство в сім'ї, та запровадження нових засобів впливу на агресорів та інше.

РОЗДІЛ 3

Умови підвищення ефективності взаємодії соціальних служб і органів освіти у запобіганні насильству над дітьми

3.1 Характеристика експериментальної бази

Експериментальна робота проводилась на базі шкіл м. Черкаси. Дослідженням було охоплено 360 учнів 8-11 класів.

На першому етапі було з'ясовано:

1. Чи існують факти порушення прав та гідності дитини з боку дорослих у цілому;
2. Чи зазнають діти насильства та жорстокого поводження з боку дорослих у сім'ях;
3. Ступінь обізнаність учнів щодо порушення їх прав та гідності
4. Ставлення дітей до проявів насильства.

Для цього було проведено анкетування учнів. Всього учні відповіли на питання трьох анкет.

Метою першої анкети було виявити, чи існують випадки порушення прав та гідності дітей у сім'ї.

Відповідаючи на питання анкети «Чи буває так, що батьки б'ють тебе: паском, скакалкою чи іншим предметом?», 8 % дітей відповіли «так». Ще 31 % дітей вказали на те, що батьки можуть дати стусана, долонею по щоці, потилиці, іншій частині тіла. Таким чином, 38 % дітей старшого підліткового віку зазнають у своїх сім'ях фізичного насильства.

Другим було наступне питання: «Чи доводилось тобі чути від батьків на свою адресу нецензурні слова»? 30 % дітей відповіли на нього «так», 27 % говорять про те, що батьки обзивають їх образливими

прізвиськами і майже 4 % чують у своїх сім'ях прокльони на свою адресу. Отже, можемо говорити про те, що 61 % дітей у своїх сім'ях потерпають від морального насильства.

Лише одна дитина, що складає 0,27%, дала позитивну відповідь на питання, пов'язане з існуванням фактів сексуального насильства в сім'ях. Відсоток позитивних відповідей на дане питання невисокий і це як може відповідати існуючому стану речей, так і говорити про те, що діти недостатньо відверто відповідали на питання, пов'язані зі своїм інтимним життям. Крім того, за тими навіть вказаними 0,27 % стоїть реальна дитина.

Більше ніж 25% учнів зазначених класів дали позитивні відповіді на питання, пов'язані з економічним насильством з боку батьків. Проте, в ході бесіди з учнями було встановлено, що всі діти правильно розуміють термін «економічне насильство». Дуже часто будь-яку заборону з боку батьків (невелика кількість кишенькових грошей, відмова у купівлі модної кофточки, мотоцикла, комп'ютера та інше) діти сприймають як економічне насильство. Насправді процент дітей, які дійсно є занедбаними, позбавленими елементарних соціально-економічних умов проживання, значно менший.

Аналіз отриманих результатів показав, що в сім'ях дітей старшого підліткового віку мають місце всі форми порушення прав та гідності дітей. Найбільш поширеним є моральне насильство над особистістю дитини, що пригнічує її як особистість, сприяє формуванню негативної Я- концепції, низької самооцінки, а також і подальшій соціальній дезадаптації підлітків і молодих людей. Значно поширено в сім'ях фізичне насильство. Враховуючи той факт, що як правило, дітей з настанням підліткового віку б'ють менше, можна говорити про те, що в сім'ях дітей молодшого віку ще більше фактів жорстокого поводження з боку дорослих. Присутні також факти

економічного та сексуального насильства в сім'ях. Дуже часто діти навіть у підлітковому віці не усвідомлюють, що вони є жертвами насильства, недостатньо інформовані про його види, наслідки, можливості подолання, свій правовий захист. Вірогідно, недостатньо інформовані з цих питань і дорослі.

Великий відсоток сімей, де з дітьми спілкуються на мові сили, негативно впливає на суспільство. Підлітки беруть до арсеналу моделі агресивної, жорстокої поведінки і переносять її на однолітків, в колективи, на вулицю. «Брудна» мова підлітків, велика кількість у ній нецензурних слів є теж показником невербальної агресії, або ж уже просто показником загальноприйнятої культури.

Метою другої анкети було виявити рівень обізнаності учнів щодо змісту понять «жорстоке поводження» та «насильство», з'ясувати ступінь розуміння ситуацій з власного досвіду учнів, що пов'язані з порушенням їх прав та гідності та виявити коло питань щодо організації просвітницько-профілактичної роботи із зазначеної тематики.

Учням було запропоновано продовжити речення, що мали визначити поняття «насильство» та «жорстоке поводження». Отримані такі варіанти відповідей:

Насильство – це...

- дії однієї людини проти іншої з застосуванням фізичної сили, а саме:

примус проти волі (80)

знущання (55)

жорстокість (33)

фізичне травмування (34)

посягання (15)

злочин (19)

- дії однієї людини проти іншої, які спричиняють (можуть спричинити)

моральну шкоду, а саме:

порушення прав (67)

приниження (24)

грубість (7)

не знаю (31)

Таким чином можна говорити про те, що більшість учнів розуміє зміст поняття «наси́льство». Водночас бачимо, що у більшості випадків діти наси́льство пов'язують з нанесенням фізичної шкоди. Лише частина опитаних вказують на різні види психологічного (морального) наси́льства.

Жорстоке поводження — це...

поводження, яке виходить за межі людської моралі, порушення прав будь-кого (36)

нанесення фізичних ушкоджень (55)

неналежне ставлення до інших (неповага, грубість, тиск, ненависть)(25)

приниження, моральне травмування (погрози, ігнорування) (47)

наси́льство (36)

знущання (33)

смерть (8)

агресія, ворожість (11)

не знаю (25)

Якщо виходити з визначення поняття «жорстоке поводження», як будь-яке невідповідне нанесення ушкоджень дитині у віці до 18 років батьками чи особою, що здійснює догляд за дитиною, то можна говорити, що учні цими знаннями не володіють. Найбільш близькими до точного визначення були ті респонденти, що вказали на нанесення фізичних ушкоджень. Більшість дітей не розрізняє поняття «наси́льство» та «жорстоке поводження».

Учнім було запропоновано назвати відомі види жорстокого

поводження однієї людини відносно до іншої. Діти назвали такі види насильства:

фізичне (206)

моральне (160)

сексуальне (189)

психічне (15)

духовне (4)

матеріальне (3)

На питання «які дії, вчинки людей можна віднести до різних видів насильства», учні відповіли таким чином:

- до фізичного насильства відносяться:

застосування сили (120)

бійки, побиття (88)

згвалтування (67)

насильство (45)

вбивство (90)

знуцання (20)

примус (6)

катування (11)

не знаю (5)

- до психічного (морального) насильства:

образи (87)

прізвиська (22)

нецензурні вислови (78)

погрози, залякування (45)

примус, тиск, шантаж (31)

знуцання (12)

висміювання, глузування (15)

не знаю (2)

- до сексуального насильства учні віднесли:
зґвалтування (203)
домагання (65)
знущання, побиття (12)
розбещення (13)
примус до сексуальних відносин з застосуванням фізичної сили (45)
заволодіння людиною із застосуванням фізичної сили (3)
торгівля людьми (3)
переслідування (2)

Підлітки в значній мірі ознайомлені зі змістом понять «фізичне» та «моральне» (психологічне) насильство. Сексуальне насильство в уявленні багатьох учнів є одним із видів фізичного насильства.

Сексуальне насильство, в свою чергу, у 92% опитаних пов'язано зі зґвалтуванням, у 29% опитаних – з домаганням статевих стосунків, у тому числі із застосуванням фізичної сили. Лише 1,3% дітей відносять торгівлю жінками до сексуального насильства. Майже 6% підлітків вважають розбещення проявом сексуального насилля.

Моральне (психологічне) насильство в уявленні більшості респондентів пов'язане з вживанням образ, нецензурних та образливих слів по відношенню до людини – на це вказують 75% опитаних. Інші вважають, що це і застосування примусу, погроз, тиску, залякування та шантаж. Дехто пов'язує моральне насильство зі знущанням, висміюванням, глузуванням.

На питання «чи здавалась тобі поведінка будь-кого на твою адресу однією з форм насильства чи жорстокого поводження?» старшокласники дали відповіді: ні – 24% відповідей, важко відповісти – 45% відповідей, так – 31%. У більшості випадків учні вказують на фізичне насильство (41%), 38 % на психічне і фізичне і 6 % - на випадки

сексуального насильства.

Відповіли, що вважають рівень своїх знань з проблеми попередження насильства та жорстокого поведіння достатнім 125 осіб, недостатнім вважають свій рівень 95 осіб.

Хотіли б дізнатися:

- як себе захистити;
- про все:
- до кого звернутися у разі насильства, жорстокого поведіння;
- детальніше про свої права;
- про види насильства;
- як поводити себе в ситуації ризику:
- як уникнути ситуацій ризику;
- як ефективно запобігти насильству.

Таким чином, 43% старшокласників, що взяли участь в анкетуванні, вважають свої знання щодо проблеми насильства та жорстокого поведіння з дітьми недостатніми, а особливо – з питань їх профілактики та особистого захисту.

Аналізуючи відповіді можна зробити висновок, що учні добре усвідомлюють поняття «насильство» і майже не усвідомлюють поняття «жорстоке поведіння». Поняття насильства в розумінні дітей більш за все пов'язано з фізичним насильством. Учні не мають уявлення про такі види психологічного (морального) насильства, як маніпулювання свідомістю, залучення до сект, деструктивних організацій, вірувань тощо. Головними видами сексуального насильства підлітки вважають звалтування та примушення до сексуальних стосунків. Старшокласникам майже не відомо, що видами сексуального насильства є розбещення, в тому числі демонстрація власного тіла дорослим, фото, відео, кіно з порнографічними сюжетами, сексуальні дотики, розмови, торгівля людьми, примус до занять проституцією,

сексуальний шантаж на виробництві тощо. Більше третини підлітків потерпає від різних видів насильства та жорстокого поводження особливо з боку дорослих (батьків, вчителів, сторонніх осіб). Більшою мірою це – фізичне насильство, або фізичне і психічне водночас.

Метою третьої анкети було виявити ставлення дітей до проявів насильства та потребу учнів в знаннях щодо того, як запобігти насильству та жорстокому поводженню, правилам безпеки в ситуації ризику та куди звертатись по допомогу в разі потреби.

Відповідаючи на питання анкети «Як тобі живеться із своєю сім'єю» 84% учнів відповіли, що добре, 15% - задовільно, і лише один учень дав відповідь «незадовільно».

Діти з обуренням ставляться до різних проявів насильства (35%), більше половини готові щось робити для зміни ситуації. Проте насторожує той факт, що 20 з опитаних учнів, що складає 12%, відносяться до насильницької ситуації з байдужістю.

У відповідях діти вказували, що іноді спостерігають насильство в сім'я, котре направлене частіше проти мам, людей похилого віку та тварин, а також майже половина відчувають жорстоке поводження з боку однолітків та друзів.

Спостерігаючи жорстоке насилля діти відчувають: співчуття – 80 відповідей, злість – 66, страх – 42, ненависть – 39, незахищеність – 20, байдужість – 17, сором – 11, провину – 7, жах – 1, сміх -1.

У разі вчинення протиправних дій відносно опитуваних, вони готові звернутися по допомогу до батьків (75 учнів), до друзів (62), до працівників міліції (34), до служби у справах дітей (20), до вчителів (14), до Центру соціальних служб для молоді (9). Одна дитина готова вчинити самосуд, одна буде терпіти знущання, а 15 респондентів відмовляються взагалі від будь-якої допомоги.

Таким чином, майже всім опитуваним добре живеться в своїх

сім'ях, проте діти нерідко спостерігають насильницькі дії стосовно своїх рідних або відчують їх на собі. Більша половина дітей готова змінити ситуацію прояву насильства і для цього звернуться по допомогу до рідних, працівників міліції, школи та соціальних структур.

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що з метою удосконалення системи запобігання насильству над дітьми в сім'ї, є необхідність створити дієву систему з профілактики цього негативного явища. На нашу думку, першим кроком до покращення ефективності роботи школи у запобіганні насильства над дітьми має стати запровадження шкільної комплексної профілактичної програми.

3.2 Комплексна профілактична програма як основа взаємодії соціальних служб і органів освіти у запобіганні насильству над дітьми

Програма щодо профілактики насильства над дітьми в сім'ї розроблена відповідно до Указу Президента України від 11 липня 2005 року № 1086/2005 “Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей”, Закону України “Про попередження насильства в сім'ї”, Закону України “Про охорону дитинства” та Сімейного кодексу України. Програма передбачає комплексний підхід до профілактики насильства над дітьми в сім'ї через координацію зусиль педагогів, соціально-психологічної служби школи та фахівців соціальних служб та органів внутрішніх справ.

Термін реалізації програми 3 роки (вересень 2009р. – вересень 2012 р.)

Комплексна профілактична програма «Мій світ без насильства» передбачає систему заходів, спрямованих на:

- забезпечення умов зростання дітей в сім'ї в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи та рівності;

- попередження жорстокого поводження з дітьми, застосування насильства в сімейному вихованні;

- забезпечення проведення державної політики у сфері охорони дитинства, захисту прав дітей.

Основні питання щодо порушення прав дітей, які на сьогодні викликають особливу стурбованість і потребують рішучих дій закладу освіти, кримінальної міліції, соціальних служб та інших установ:

- збільшення кількості випадків порушення права дітей на свободу, особисту недоторканість та захист гідності в сім'ї, захист від усіх форм насильства в сім'ї;

- збереження тенденції до зменшення відповідальності інституту сім'ї за створення належних умов для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення.

Головними причинами ситуації, що склалася, є:

- переважання в суспільній свідомості стереотипів, що проблема домашнього насильства над дітьми повинна вирішуватися в сім'ї, і не потребує втручання громадськості;

- необізнаність батьків або осіб, що їх замінюють, стосовно неприпустимих заходів впливу на дитину;

- збільшення кількості неблагополучних сімей, асоціальна поведінка батьків, ухиляння або відсторонення батьків від виконання своїх обов'язків з виховання дітей;

- загальне зниження соціально-економічного рівня життя населення, безробіття одного або обох батьків;

- недоступність належних соціальних послуг для дітей, які стали жертвами домашнього насильства або щодо яких існує загроза його вчинення;

- відсутність чіткої системної взаємодії організацій та установ,

що здійснюють заходи з попередження насильства в сім'ї;

Метою спільної роботи навчального закладу та соціальних структур щодо попередження насильства над дітьми в сім'ї є забезпечення в повному обсязі права дітей на захист від усіх форм насильства, збільшення ролі та відповідальності сім'ї як суспільної інституції в забезпеченні права дітей на свободу, особисту недоторканість та захист гідності.

Реалізація комплексної профілактичної програми «Мій світ без насильства» базується на таких принципах:

- визнання проблеми про насильство над дітьми в сім'ї суспільно значущою і такою, що потребує втручання держави, школи, соціальних служб;

- максимального врахування інтересів дітей та залучення дітей до здійснення заходів;

- активної участі всіх учасників навчально-виховного процесу участі у реалізації програми щодо попередження насильства над дітьми в сім'ї;

- науково обгрунтованого підходу;

- міждисциплінарної координації та комбінації дій при здійсненні заходів з попередження насильства над дітьми в сім'ї;

- профілактики насильства;

Стратегічні напрямки реалізації програми «Мій світ без насильства»:

- просвітницька й інформаційна профілактична робота;

- здійснення виховної роботи з батьками;

- посилення координації та злагодженості дій закладу освіти та соціальних служб, що здійснюють заходи з попередження насильства в сім'ї;

- привернення уваги громадськості до проблеми домашнього

насильства та залучення її до розв'язання цієї проблеми;

- розвиток взаємодії з громадськими організаціями та іншими об'єднаннями громадян;

- впровадження системи моніторингу за дотриманням прав дітей;

- проведення соціологічних, соціально-педагогічних, соціально-психологічних та інших досліджень проблеми насильства над дітьми;

- виявлення та запобігання всіх видів насильства над дітьми;

- покращення інформованості дітей щодо їх доступу до соціальних послуг, визначених Законом України «Про соціальні послуги», у сфері захисту від усіх форм насильства в сім'ї відповідно;

- підвищення професіоналізму педагогів школи, що здійснюють заходи з попередження насильства в сім'ї, шляхом самоосвіти та взаємонавчання.

Шляхи реалізації комплексно-профілактичної програми «Мій світ без насильства»:

- максимальне залучення можливостей та ресурсів недержавних організацій, установ та соціальних служб до надання соціальних послуг дітям, які стали жертвами насильства в сім'ї;

- розробка та впровадження міжгалузевих заходів щодо покращення поінформованості дітей та батьків стосовно проблеми насильства в сім'ї та механізмів захисту дітей від усіх форм насильства;

- розширення використання інформаційного простору для висвітлення питання насильства в сім'ї;

- активне застосування комунікаційних заходів (громадські обговорення, слухання, “круглі столи”, інформаційні зустрічі, дискусії) за участю закладів освіти, соціальних служб, державних та недержавних організацій, установ, що опікуються проблемами сім'ї,

дітей та молоді.

Завданням програми є:

- здійснення інформаційно-пропагандистської роботи серед дітей, їх батьків, учителів з метою розкриття реального змісту явищ «жорстоке поводження» та «наси́льство»;

- формування правосвідомості і правової поведінки, моральної культури у батьків, дітей, учителів, відповідальності за своє життя і за життя дітей, розвиток активності, самостійності, творчості дітей, створення умов для їх самореалізації.

Форми та види профілактичної роботи, які застосовуються під час реалізації Програми:

- вивчення літератури;
- бесіди;
- міні-лекції;
- групові дискусії;
- ігри;
- практичні заняття;
- індивідуальне і групове оцінювання;
- діагностика;
- засвоєння теоретичного матеріалу;
- досвід прийняття рішень через створення власних проєктів, програм, волонтерських загонів, клубів.

Профілактика жорстокого поводження та насильства над дітьми в сім'ї, виходячи з мети та принципів впровадження програми, буде здійснюватися ефективно, якщо ґрунтуватиметься на концепції «допомоги для самопомоги». Ключовим моментом даної концепції є опора на бажання батьків, учителів, самих дітей керувати власним життям, запобігати небажаним впливам та обману. Сьогодні ж більшість молодих людей чули про жорстоке поводження, але вважають, що з ними такого не трапиться, хоча знань і вмінь розв'язувати подібні ситуації вони не мають. Саме це спонукає педагогічних та соціальних працівників створювати соціальні і педагогічні умови для захисту прав, свобод та інтересів дітей та молоді, для гармонійного та всебічного розвитку, задоволення культурних та духовних потреб. Відповідно до концепції «допомоги для самопомоги» це означає:

- вивчення особливостей і проблем дітей в аспекті запобігання жорстокому поводженню, а також щодо навчання, виховання, спілкування, стосунків у сім'ї;

- формування позитивної мотивації дітей, батьків, учителів до сприймання проблеми та стимулювання до засвоєння інформації щодо жорстокого поводження;

- налагодження контакту з дітьми та членами їх сімей і надання їм необхідної допомоги, тобто такого комплексу освітніх послуг, який сприяє не тільки відмові від жорстокого поводження, але й підвищенню рівня виховної культури батьків, особистому розвитку дітей на основі оволодіння знаннями про свої права, навчання користуватися ними та їх відстоювати, створенню умов для їх реалізації - із застосуванням у разі необхідності педагогічної підтримки, педагогічного менеджменту. Наслідком такої допомоги також будуть знання, які запобігають жорстокому поводженню,

вміння і навички щодо критичної оцінки, прийняття рішення, управління собою в ситуаціях, які можуть призвести до потрапляння в ситуацію жорстокого поводження;

- спрямування дітей на самопомогу в питаннях жорстокого поводження через надання інформаційних послуг про установи та організації, які вирішують такі проблеми; розвиток волонтерського руху, учнівського самоврядування і позакласної виховної роботи.

До комплексного плану роботи навчального закладу із захисту прав дітей та попередження насильства можна включити такі розділи: організаційно-методична робота; діяльність медико-соціально-психологічної служби; робота з учнями; організаційно-педагогічна робота з педагогічним колективом і батьками школярів.

За двома останніми розділами спеціалісти повинні планувати та проводити роботу у класах, групах учнів. Сюди входить: створення картотеки дітей, які потребують особливої педагогічної уваги; складання соціального паспорту класу; утвердження складу та планування роботи батьківського комітету; оформлення стендів «Підліток і закон», «Знай свої права» та ін.; проведення діагностики рівня вихованості учнів, аналіз результатів цієї роботи; організація роботи з учнями в канікулярний період; залучення учнів до гуртків, секцій, творчих об'єднань; щоденний контроль відвідування учнями занять у школі; організація обстеження умов проживання дітей; психолого-педагогічна корекція відносин з педагогами дітей «групи ризику»; участь у роботі педагогічних, методичних нарад, семінарах педагогів.

Змістом соціально-профілактичної роботи з дітьми є:

- права дітей у сім'ї;
- як захиститися від насильства;
- що робити у кризовій ситуації;

- до кого і як звертатися.

Етапами превентивної роботи повинні бути:

- формування негативного ставлення до жорстокого поведіння; позитивної мотивації до сприйняття знань, що стосуються проблеми;
- формування ціннісних установок, пов'язаних з проблемою протидії;
- формування знань з проблеми;
- формування досвіду розв'язання проблем у дитячому колективі ненасильницькими шляхами, уміння гідно захищати себе, не дозволяти собою маніпулювати;
- стимулювання і корекція ненасильницької поведінки;
- стимулювання до самовиховання, корекції поведінки.

Формами соціально-профілактичної роботи з дітьми є: ігри, аматорські театри, міні-лекції, перегляд відеофільмів, бесіди, розповіді, вікторини і конкурси (про права дітей).

Враховуючи, що батьки готують свою дитину до майбутнього самостійного життя, яке несе в собі численні обов'язки як перед собою, так і перед суспільством, навчально-виховні заклади системи освіти повинні здійснювати організаційно-практичну роботу щодо формування педагогічної культури батьків. З метою позитивного впливу родини та сім'ї на формування молоді слід усіяко підносити пріоритети родинного виховання, акцентувати увагу батьків на відповідальності сім'ї за виховання і долю дитини (ст. 51 Конституції України), на правах дитини в сім'ї, її інтересах, потребах, особливостях розвитку.

Можна запропонувати такий зміст соціально-профілактичної роботи з батьками щодо жорстокого поведіння з дітьми:

— батьківська просвіта: права та потреби дітей; права та обов'язки батьків щодо дітей; особливості розвитку дітей, родинного

виховання, жорстоке поводження з дітьми і насильство у сім'ї — сутність, наслідки, відповідальність;

— формування толерантності, життєвих сімейних умінь і комунікативних навичок (прийняття рішень, прогнозування, управління собою).

Формами соціально-профілактичної роботи є: лекторії, батьківські університети, батьківські збори, тренінги, соціальне інспектування сім'ї, школи батьківських почуттів, молодих батьків.

Зміст соціально-профілактичної роботи з учителями з приводу протидії жорстокому ставленню до дітей передбачає:

— учительську просвіту (курси підвищення кваліфікації, семінари, вчительські конференції, методичні і педагогічні ради); знання прав і потреб дітей, відповідальність учителів за дітей, взаємодію вчителів з сім'єю учня, знання прав, обов'язків і відповідальності батьків за дітей, сутності жорстокого поводження з дітьми і насильства щодо дітей в сім'ї та школі, відповідальність за них, професійну педагогічну етику);

— формування у вчителів умінь і навичок розпізнавати і виявляти жорстоке ставлення до дітей і насильство, толерантного ставлення до дітей з різних сімей, комунікативних умінь суб'єкт-суб'єктного спілкування, майстерності управління собою і ситуацією, умінь розв'язання конфліктів раціональним способом (тренінги, семінари, рольові та ділові ігри).

Очікувані результати

У результаті впровадження комплексної профілактичної програми «Мій світ без насильства» щодо попередження насильства над дітьми в сім'ї очікується:

- зменшення проявів застосування насильства над дітьми в сімейному вихованні;

- налагодження дієвої системи профілактики насильства в сім'ї щодо дітей за моделлю діяльності міждисциплінарної команди;

- підвищення обізнаності дітей, батьків або осіб, що їх замінують, щодо механізмів захисту від різних форм домашнього насильства;

- утвердження в суспільстві нетерпимості та громадського осуду до проявів насильства над дітьми в сім'ї;

- збільшення обізнаності дітей, які стали жертвами насильства в сім'ї, щодо доступності отримання соціальних послуг (інформаційних, психологічних та правових).

Ми вважаємо, що програма може бути більш ефективно реалізована на чолі з міждисциплінарною командою фахівців.

3.3 Організація профілактичної роботи за моделлю діяльності міждисциплінарної команди

На сучасному етапі розвитку суспільства насильство та жорстоке поводження з дітьми є проблемою, яка вимагає застосування знань та навичок спеціалістів різних професійних сфер: лікарів, психологів, юристів, соціальних працівників, працівників правоохоронних органів та інших служб. Насильство над дітьми - це міждисциплінарна проблема, яка вимагає комплексної та координованої відповіді спеціалістів різних професій. Жоден професіонал, жодна установа не може вирішити цю проблему самотужки, оскільки не в змозі надати послуги юриста, лікаря, педагога, психолога, міліціонера та інших фахівців однією особою.

В практиці роботи з соціальними проблемами на Заході, серед яких виділяють і насильство над дітьми, існують три основні моделі

командної роботи [2, с.180]:

- Мультидисциплінарна;
- Міждисциплінарна (міжпрофесійна);
- Трансдисциплінарна.

Всі ці моделі є нібито еволюційним продовженням одна одної, проте, кожна з них в той же час використовується спеціалістами на практиці як окрема та самодостатня.

Однією з найрозповсюдженіших в закордонній практиці технологій є ведення випадку так названою «мультидисциплінарною командою. Мультидисциплінарна команда характеризується як сукупність незалежних експертів з різних дисциплінарних галузей, які користуються окремим, незалежним від інших фахівців планом роботи. Внутрішні взаємозв'язки в мультидисциплінарній команді нерідко можна оцінювати «не разом, проте поруч». В багатьох випадках це - проведення соціальної і психологічної діагностики та консалтингу. Фахівці, які входять до складу мультидисциплінарної команди, надають свої експертні висновки про той чи інший випадок. Саме ця модель обрана за основу у побудові більшості вітчизняних соціальних служб.

Трансдисциплінарна команда є наступним розповсюдженим напрямом в роботі по вирішенню соціальних проблем. При трансдисциплінарному підході члени команди можуть взаємозамінюватись, тому що кожен з них має базову освіту з тої чи іншої спеціальності, і, крім того, знання і професійні навички в різних галузях (психологія, юриспруденція та ін.)

Зараз визнано, що при роботі з проблемою насильства над дітьми найефективнішим є міждисциплінарний підхід, при якому фахівці діють як одна міждисциплінарна команда. Особливостями такої команди є:

- загальне бачення проблем дитини/родини;

- наявність загальної мети діяльності;
- узгодженість дій членів команди;
- взаємодоповнення членів команди по функціям і ролям;
- наявність єдиних протоколів дій;
- групова відповідальність членів команди за результати втручань;
- здатність швидкого реагування на ситуацію, в яку потрапила дитина [2, с.187].

Основними функціями міждисциплінарних команд, які працюють по попередженню насильства та жорстокого поводження з дітьми, є:

- інформаційно-аналітична (збирає інформацію з проблеми насильства та жорстокого поводження в соціумі, родині, освітньому та інших закладах);
- первинний прийом дитини в зв'язку з випадком жорстокого поводження або насильства;
- соціальний моніторинг дітей, підлітків та сімей групи ризику;
- організаційно-профілактична робота (виступи перед батьками, на підприємствах, в ЗМІ, проведення конференцій, акцій та інше).

Для вирішення завдань, які вимагають нестандартних підходів, творчих ідей або використання детальнішої інформації з різних галузей, ми пропонуємо організувати профілактичну роботу в навчальному закладі за моделлю міждисциплінарної команди, чия робота виявляється продуктивнішою за рахунок використання знань та досвіду з різних галузей, якими володіють її члени. До складу міждисциплінарної команди пропонуємо включити за системою угод наступних фахівців: заступника директора з виховної роботи,

соціального педагога, шкільного психолога, голову методичного об'єднання класних керівників, голову Ради школи, представника кримінальної міліції у справах дітей, спеціаліста служби у справах дітей, представника органу опіки та піклування, спеціаліста Центру соціальних служб для молоді, медичного працівника.

Якщо діяльність міждисциплінарної команди знаходить розуміння та підтримку з боку структур, які представлені в команді, з боку інших соціальних інститутів, то рівень включеності в роботу кожного члена команди значно підвищується як при постановці мети, так і в процесі вирішення проблеми, оскільки особистісний ресурс не витрачається на доказ необхідності вирішення проблеми, що спостерігається у випадку індивідуальної взаємодії спеціаліста з цими структурами та соціальними інститутами.

Міждисциплінарна команда спеціалістів в навчальному закладі, яка працює по попередженню насильства та жорстокого поводження з дітьми, має свою специфіку, яка виражається, перш за все, в орієнтації на іншу людину. Це передбачає наявність особливих вимог і умов взаємодії, які визначаються як принципи створення подібних міждисциплінарних команд:

- принцип *системності* означає, що створення служб багато-профільної допомоги дітям передбачає не тільки участь представників різних професій (психологів, педагогів, педіатрів, юристів, соціальних працівників та ін.), а й численні, різнохарактерні стосунки між ними;
- принцип *цілісності* дозволяє при створенні таких команд враховувати вимогу внутрішньої та зовнішньої цільової єдності даної організації;
- принцип *добровільності* визначає ступінь внутрішньої готовності членів команди, продуманість їх рішення

займатися діяльністю по наданню допомоги дітям, які зазнали насильства;

- принцип *активності* передбачає змістовну направленість дій кожного співробітника з урахуванням його індивідуальних здібностей;
- принцип *відкритості* характеризує можливості команди, що створюється, постійно враховувати внутрішні та зовнішні проблеми, здатність залучати до своєї діяльності і охоплювати нею найрізноманітніші верстви суспільства;
- принцип *розвитку* враховує можливі внутрішні зміни команди, появу нових форм і способів її здійснення;
- принцип *діалектичності* розкриває внутрішні причини саморуху, самоорганізації служби багатопрофільної допомоги дітям.

Для ефективної реалізації міждисциплінарного підходу і створення дієвої команди з фахівців різних установ був розроблений алгоритм створення і керування міждисциплінарною командою спеціалістів, робота яких спрямована на попередження насильства та жорстокого поводження з дітьми. Він включає в себе наступні модулі:

1. *Формулювання мети.* Командна робота можлива лише в тому випадку, коли кожен член команди розуміє значимість, поділяє і сприяє досягненню мети. Міждисциплінарна команда спеціалістів допомоги дітям – це група професіоналів з різних установ, які працюють скоординовано для ефективнішої відповіді на проблему насильства, для розвитку профілактики і розуміння суспільством проблеми, а також для оптимальної роботи з конкретними випадками.

2. *Створення структури міждисциплінарної команди.* Даний модуль включає в себе визначення якісного оптимального складу міждисциплінарної команди. Міждисциплінарна команда спеціалістів з попередження насильства та жорстокого поведіння з дітьми – це невелика група людей з комплементарними навичками, що об'єднана загальною метою, ідеологією та методологією, загальними задачами, для реалізації яких команда підтримує взаємну колективну відповідальність серед її членів.

Мета організації міждисциплінарної команди спеціалістів – не перевтілювати міліціонера в психолога, соціального працівника на лікаря та ін., а розвивати співробітництво і скоординовану роботу професіоналів в інтересах дитини.

Організація професійної взаємодії спеціалістів, об'єднаних в команду, має значні переваги в порівнянні з організацією паралельної взаємодії кількох служб і установ.

Міждисциплінарна взаємодія в команді дозволяє використовувати значно більше різних підходів до вивчення проблеми або її вирішення, ніж може запропонувати спеціаліст або група спеціалістів будь-якого відомства, які працюють самотужки. Обмін професійними уявленнями, поглядами, думками, оцінками стимулює генерацію значної кількості різнобічних ідей, якісних прогнозів.

Члени міждисциплінарної команди можуть бути високопрофесійними спеціалістами, однак, в певних випадках жоден з них не має достатньої кількості знань або вмій для успішного вирішення завдання самотужки. Міждисциплінарна команда, акумулюючи та інтегруючи інтелектуальний та професійний потенціал всіх своїх членів, в результаті володіє більшими знаннями, вміннями та навичками, ніж окремих спеціаліст чи група спеціалістів певної

галузі.

Сьогодні у більшості навчальних закладах профілактична робота організується шляхом складання спільного плану дій з кожною структурою окремо. При чому план складається переважно навчальним закладом, інша сторона лише погоджує запропонований варіант. Даний факт свідчить про формальний підхід до організації спільної профілактичної роботи. Безперечно, що основними факторами успішної діяльності міждисциплінарної команди є координація та постійний зв'язок, чітке планування та гнучкість у спільній роботі, постійні контакти між спеціалістами як в організаційному, так і змістовному аспектах. Міждисциплінарна команда характеризується визначеним порядком взаємодії і побудови порозуміння. Ось чому при створенні команди необхідно провести ряд заходів, щоб допомогти членам команди краще пізнати один одного та в подальшому організувати семінари взаємонавчання.

Діюча міждисциплінарна команда проводить регулярні зустрічі, які зазвичай відбуваються один-два рази на місяць.

При роботі з клієнтом міждисциплінарні команди частіше за все проходять наступні етапи:

- розгляд випадку насильства або занедбаності дитини, обмін думками;
- розподіл обов'язків між членами, оцінка ситуації і планування втручання;
- втручання;
- аналіз проведеної роботи;
- завершення роботи.

Деякі команди дотримуються однієї стратегії роботи з клієнтами, інші – розробляють різні для окремих груп клієнтів. Але разом з тим існують загальні типи стратегії роботи з клієнтами:

1) *стратегія паралельних дій*. Кожен член команди має власну стратегію, діяльність професіоналів координується за допомогою зустрічі членів команди;

2) *стратегія «поштової скриньки»*. Члени команди збираються для спільної роботи, отримуючи запрошення від лідера команди, який в свою чергу отримав запит від клієнта. В подальшому випадок може вести один з професіоналів, не звертаючись за допомогою до групи;

3) *стратегія прийому та розподілення*. Команда розробляє рішення, опираючись на первинний аналіз ситуації, і переадресовує рішення проблеми одному з членів команди;

4) *стратегія прийому, обстеження і розподілення*. До того як вирішити, чи потрібне втручання в ситуацію клієнта, і якщо так, то яке саме, група проводить повне обстеження випадку. Далі на рівні групи вирішується питання про те, хто з членів команди буде вести даний випадок.

5) *стратегія прийому, обстеження, розподілення і аналізу*. При використанні даної стратегії після етапу втручання настає етап аналізу. Аналіз проблеми є звітом члена групи, який відповідає за даний випадок, про ситуацію в родині, про результати взаємодії з родиною, потреби дитини та інших членів її сім'ї та рекомендації на майбутнє. Отримавши потрібну інформацію, міждисциплінарна команда вирішує, чи варто продовжувати роботу з даної проблеми;

6) *змішана паралельна модель*. Взаємодія міждисциплінарної команди і незалежних професіоналів, які можуть включатися в загальну діяльність на різних етапах.

Зустрічі спеціалістів є, головним чином, обговоренням випадків. На збори для отримання детальнішої інформації можуть

запрошуватись члени родини, які потребують допомоги. Це не є обов'язковою умовою, ось чому клієнти можуть зустрічатися або ж з усією командою, або з окремими її представниками в залежності від ситуації та складності випадку. Проте є випадки, коли зустріч команди або окремих її спеціалістів з родиною та дитиною має особливе значення.

Ключовим компонентом збору інформації про ситуацію насильства над дитиною є проведення інтерв'ю з нею. Від того, наскільки грамотно та конфіденційно воно буде проведене, залежить благополуччя та психологічне здоров'я дитини, яка потрапила в складну життєву ситуацію. Кожен спеціаліст незалежно від того, чи є він членом міждисциплінарної команди чи працює в установі або організації, що приймає заяви про насильство над дітьми, повинен відповісти собі на кілька питань.

- Що відбувається з дитиною, якщо вона повинна повторювати свою історію знову і знову при проведенні паралельного розслідування?
- Що відбувається з самою історією?
- Кому від цього краще?

Паралельне розслідування в кількох установах і кількома спеціалістами може привести до вторинної травматизації вже травмованої дитини.

Ефективні комунікації, узгоджені дії членів міждисциплінарної команди між собою і зі спеціалістами, які працюють в різних установах, особливо важливі в екстремній ситуації, коли від спеціалістів вимагається негайне реагування і допомога дитині, яка зазнала насильства або жорстокого поводження.

Спеціаліст (педагог, вихователь, лікар, шкільний психолог та ін.), зіткнувшись з випадком насильства по відношенню до дитини,

повідомляє про ситуацію, що склалася, в міждисциплінарну команду.

Повідомлення про випадок може бути передано будь-яким способом (по телефону, при зустрічі) спеціалісту міждисциплінарної команди. Дані спеціалісти проходять підготовку з визначення індикаторів насильницької поведінки стосовно дитини, прийому та ведення випадку насильства та жорстокого поводження з дітьми, проведення інтерв'ю з дитиною, яка потрапила в складну життєву ситуацію.

Після отримання повідомлення про випадок і збору первинної інформації спеціалістом команди щодо ситуації насильства та жорстокого поводження проводяться збори міждисциплінарної команди. На нараді міждисциплінарної команди приймається рішення про ведення випадку: призначається менеджер випадку (як правило – це соціальний педагог школи, який добре володіє ситуацією в сім'ї і має доступ до неї), розглядаються варіанти подальшого перебування дитини в родині, розробляється покрокова медична, юридична, психологічна, соціальна допомога дитині, в залежності від ситуації, що склалася.

Для встановлення ефективних комунікацій всередині команди і швидкого реагування в ситуації, що вимагає втручання, членам міждисциплінарної команди необхідно вирішити наступні завдання:

- створити протокол і стандартні процедури для збору інформації про ситуацію насильства та занедбаності дитини;
- створити протокол інтерв'ю дітей;
- забезпечити спільне розслідування випадку насильства та занедбаності дитини;
- зменшити дублювання процедур розслідування;

- своєчасно визначати неузгодженість і недоліки в роботі різних служб і забезпечити всіма необхідними ресурсами;
- формалізувати систему періодичного розгляду випадків насильства і занедбаності дитини, координацію терапії і здійснювати патронаж;
- забезпечувати збір статистичної інформації про випадки насильства і занедбаності дітей на місцевому рівні.

Важливою умовою ефективності міждисциплінарної команди є наявність приміщення для розташування команди, засобів зв'язку, транспорту для виїзду на місце проживання сім'ї.

Наявність різних спеціалістів дозволяє виконувати максимально точну експертну оцінку ситуації клієнта, пропонувати великий вибір послуг і успішно долати міжвідомчі перешкоди. Команда для надання якісніших послуг клієнту може вступати у взаємозв'язок з будь-якими іншими службами і передавати їм роль лідера у наданні цільових послуг (наприклад: нарколог, дитячий гінеколог).

Таким чином, організація професійної взаємодії спеціалістів, які працюють в міждисциплінарній команді, має значні переваги в порівнянні з організацією паралельної взаємодії кількох служб і установ.

Міждисциплінарна взаємодія в команді дозволяє використовувати значно більше різних підходів до вивчення проблеми насильства або її вирішення, ніж може запропонувати спеціаліст або група спеціалістів будь-якого відомства, які працюють самотужки.

3.4 Підвищення професійного рівня учасників міждисциплінарної команди шляхом семінарів взаємонавчання

Однією з причин неефективності системи попередження насильства над дітьми в сім'ї є відсутність планомірної спеціальної підготовки та перепідготовки фахівців в організаціях та установах, що здійснюють превентивні заходи. Тому, з метою удосконалення процесу профілактики та запровадження системи якісної підготовки кадрів, які працюватимуть з сім'ями, як для попередження насильства, так і для надання допомоги, ми пропонуємо проведення семінарів (занять) взаємонавчання для учасників міждисциплінарної команди.

Мета зустрічей - напрацювання теоретичних і практичних умінь та навичок у профілактиці та здійсненні результативної допомоги дітям, постраждалим від насильства в сім'ї, формування пріоритетів та цінностей у процесі захисту потерпілих.

Вказані заняття спрямовані на вдосконалення знань учасників міждисциплінарної команди і можуть проводитись у формі лекції (проблемно-оглядової, лекції-бесіди, лекції-диспуту, лекції з елементами рольової гри), семінарських занять, круглих столів, диспутів, дискусій тощо. У результаті навчання учасники семінарів мають підвищити рівень знань: про основні закономірності психологічного та індивідуально-типологічного розвитку дітей, підлітків, молоді, специфіку їх потреб, інтересів, мотивів, ступінь їх задоволення; мету, принципи, зміст, особливості профілактичної роботи в соціальному середовищі, школі, сім'ї тощо; інноваційні технології соціальної роботи; ефективні форми і методи виховання, превентивної діяльності, особливості спілкування; соціальні, культурні, екологічні та інші умови соціалізації особистості; нормативне забезпечення профілактичної роботи; законодавчі й нормативно-

правові акти та документи з питань навчання і виховання, соціального захисту дітей різних соціальних категорій, сучасні концептуальні підходи до виховання дітей та інше. Наприклад, ефективність профілактичної роботи працівників кримінальної міліції тісно пов'язана з їх глибоким знанням типологічних особливостей розвитку різних категорій аномальних дітей та індивідуальної специфіки розвитку кожної дитини, а також з урахуванням вікових особливостей розвитку дітей у добір методів і прийомів превентивного навчання та виховання. В свою чергу вказані працівники можуть надати повну і змістовну інформацію, наприклад, для працівників, соціально-психологічної служби школи та інших фахівців щодо використання нормативно-правових актів в своїй роботі, про основні зміни в законодавчій базі та інше.

В план проведення семінарів взаємонавчання також можуть бути включені і окремі практичні заняття, які передбачають розвиток та вдосконалення професійних умінь та навичок учасників міждисциплінарної команди, а саме: творчо застосовувати в практичній діяльності інноваційні виховні технології, нетрадиційні підходи до організації профілактичної роботи з учнями, методику соціально-педагогічної діяльності, використовуючи активні форми та методи просвітницької, превентивної роботи із учасниками навчально-виховного процесу. Заняття практичного характеру можуть проводитись у формі ділових та рольових ігор, тренінгів, творчих вправ, моделювання тощо.

Розглянемо можливість взаємонавчання членів міждисциплінарної команди на прикладі теми «Психолого-педагогічна допомога сім'ям». Так, соціальний педагог може підготувати та довести до відома інших фахівців матеріал про типологію сімей. Особливу увагу слід звернути на емоційно неврівноважені, дезорганізовані (панує

страх, культ сили), соціально неблагополучні (мають негативні взаємостосунки з морально-правовими органами суспільства) сім'ї. Заслуговує на увагу розгляд сімей зі специфічними проблемами: сім'ї з психічними та фізичними захворюваннями; сім'ї правопорушників; сім'ї алкоголіків, наркоманів; сім'ї з захворюваннями на СНІД; сім'ї зі схильністю до суїциду; сім'ї інвалідів.

З точки зору соціальної роботи найбільшої уваги з боку соціальних служб потребують сім'ї, яким потрібна соціально-психологічна, соціально-педагогічна допомога. До таких відносяться типи сімей, залежно від виконання ними виховної функції. Це так звані сім'ї, де діти опинилися в складних життєвих обставинах. Це сім'ї, які повністю або частково втратили свої виховні можливості через ті чи інші причини. В результаті цього в таких сім'ях об'єктивно чи суб'єктивно складаються несприятливі умови для виховання дитини. Ці сім'ї характеризуються певними негативними проявами:

- батьки зловживають спиртними напоями, наркомани, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт з морально-правовими нормами суспільства (тобто припускають різні види правопорушень);
- з низьким морально-культурним рівнем батьків;
- неповні сім'ї;
- зі стійкими конфліктами у взаємостосунках між батьками;
- зовні благополучні сім'ї, які допускають серйозні помилки, прорахунки у системі сімейного виховання

внаслідок низької педагогічної культури та неосвіченості.

Причому, такі помилки і прорахунки в системі сімейного виховання носять не ситуативний, а стійкий характер. Тобто в таких сім'ях постійно порушуються певні педагогічні вимоги. Про надання соціально-психологічної допомоги вказаним категоріям сімей має проінформувати практичний психолог школи або Центру соціальних служб для молоді.

Метою соціальної роботи з сім'єю є соціальна профілактика, соціальна допомога, соціальний патронаж, соціальна реабілітація, надання їй соціально-психологічної, психолого-педагогічної, соціально-медичної, юридичної, інформативно-консультативної, психотерапевтичної допомоги та підтримки з метою вдосконалення її життєдіяльності. Про завдання соціальних служб для молоді у роботі з сім'єю може розповісти фахівець згаданої установи, а саме, про надання конкретної індивідуальної допомоги сім'ї й молоді, про планування сім'ї, життєдіяльності та відпочинку, спілкування сім'ї з оточуючим середовищем, навчання раціонального розв'язання та подолання складних сімейних колізій, виховання дітей, а також профілактична робота з запобігання розлучень та ін.

Також він може повідомити про соціальну профілактичну роботу з сім'єю, яка полягає у реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціальних і правових заходів, спрямованих на усунення умов та причин виникнення проблем, а також системи заходів з профілактики сімейного неблагополуччя, конфліктів, розлучень, стресових станів; формування відповідального батьківства, збереження репродуктивного здоров'я молоді; організація роботи щодо запобігання помилок, розрахунків у системі сімейного виховання. Одним із

напрямів роботи центру, спрямованим на постійне супроводження сімей, які потребують систематичної підтримки умов, достатніх для забезпечення життєдіяльності соціально-незахищених сімей (малозабезпечених, багатодітних, з дітьми-інвалідами та ін.) є соціальний супровід.

Соціальний працівник виступає посередником між сім'єю, державою, громадськими організаціями та законодавчими органами. Соціальні послуги спрямовані на допомогу створення й поліпшення умов життєдіяльності сім'ї, можливостей її самореалізації, на захист її прав та інтересів. Корисним для членів міждисциплінарної команди, на наш погляд, буде роз'яснення представником відділу соціального захисту про пільги, що надаються молодим сім'ям, жінкам, самотнім, неповнолітнім матерям, дітям з неблагополучних сімей і сімей групи ризику, їх батькам, надання різних видів соціальних послуг дітям і сім'ям-жертвам екологічних, технологічних, політичних катастроф, які опинилися в екстремальній ситуації.

До спільно обговорення та участі у практичних заняттях залучаються всі фахівці міждисциплінарної команди.

ВИСНОВКИ

Таким чином, однією з актуальних проблем, які стоять перед сучасним українським суспільством, є подолання і профілактика будь-яких проявів насильства щодо дітей та молоді.

Сімейне насилля - це форма деструктивної соціальної взаємодії в сім'ї, що відображає її загальне неблагополуччя і порушення в ціннісно-нормативній сфері індивідів. Насилля в сім'ї є чинником соціального ризику, що спричиняє поглиблення соціально-психологічної та моральної відчуженості, взаємну недовіру і ворожість стосовно інших членів сім'ї, брутальність і жорстокість у спілкуванні.

Типова модель сімейного насильства — це застосування сили сильнішим стосовно слабшого члена сім'ї. Сила може бути фізична чи обумовлена соціальним статусом. Акти сімейного насильства є різними за своєю жорстокістю. Міра насилля може проявлятися від незначного пошкодження до смертельного випадку.

За останнє десятиліття насильство в сім'ї над дітьми усвідомлюється як серйозна і масштабна проблема, яка породжує безліч інших соціальних та індивідуальних проблем. Зокрема, сформувалося розуміння того, що недостатньо тільки карати винних, необхідно також реабілітувати жертву насильства і працювати з людиною, яка скоїла насильство, щоб уникнути повторення ситуації.

Наслідками насильства в сім'ї стають тілесні ушкодження, психічні розлади, самогубство, а також втрата почуття самоповаги в жертви. Постійне грубе поводження здатне спровокувати в жертви відповідні насильницькі дії стосовно агресора.

Окрім того, насильство над дорослими членами сім'ї відповідно впливає і на дітей, викликаючи в них різні психоемоційні та психосоматичні розлади, шкідливу дезадаптацію і в цілому призводить до

порушень процесів розвитку і соціалізації дитини. Сім'ї, у яких відносини будуються на насильстві, входять у групу ризику, тому що діти, які виростають у такій несприятливій атмосфері згодом стають або жертвами, або самі вчиняють насильство проти своїх близьких.

На підставі даних про смертність і нещасні випадки серед дітей в Україні можна зробити висновок про те, що життя дитини недостатньо охороняється державою, головним чином у зв'язку з тим, що ця проблема не розглядається з погляду відсутності батьківської турботи відносно життя і здоров'я їх дітей.

Насильство в сім'ї порушує такі права людини, як право кожного на рівний захист перед законом і відсутність дискримінації за ознакою статі, віку, сімейного чи соціального статусу; право не піддаватися жорстокому ставленню; право на життя і фізичну недоторканність; право на високі стандарти фізичного і психічного здоров'я.

Доводиться констатувати, що на сьогодні робота з попередження насильства в сім'ї спрямована переважно на організацію надання допомоги потерпілим та застосування санкцій у відношенні до агресора, тобто - на подолання наслідків насильства, а не на попередження цього явища. Адже для того, щоб вирішити проблему, необхідно подолати причини її виникнення.

Наша кінцева мета - зробити все для того, щоб наші діти могли рости і розвиватися в світі, вільному від всіх видів насильства.

Таким чином, насильство та жорстоке поведіння з дітьми - проблема держави та кожної свідомої особистості. Прояви проблеми - в тисячах дітей, які неотримують освіти, не мають постійного місця проживання, жебракують з однолітками або з дорослими, примушуються до важкої праці, потерпають від побиття та насильства. І наша кінцева мета - зробити все для того, щоб наші діти могли рости і розвиватися в світі, вільному від всіх видів насильства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агаркова Н. Законодавче забезпечення соціально-правового захисту дітей (2002-2005 рр.)/ Н.Агаркова// Рідна шк.– 2007.– № 2.– С. 9–12.
2. Алексеева И.А., Новосельский И.Г. Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь: – М.: Генезис, 2005. – 256с.
3. Актуальні завдання та проблеми попередження гендерного насильства: рекомендації парлам. слухань: проект// Безпека життєдіяльності.– 2006.– № 12.– С. 12–17.
4. Бабенко К., Возіянова О. В якій сім'ї ми живемо // Психолог.- 2004.- № 3-4. – С.34-37.
5. Бабенко К. Насильство над дитиною. Готуємося до розмови з батьками // Завуч. – 2003.- № 7.- С.9-12.
6. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : [навч. посіб.] / Ольга Безпалько. – К. : Логос, 2003. – 134 с.
7. Варга А.Я. Домашнее насилие. Банально, но не безобидно // Семья и школа. – 2006.- № 8.- С.2-3.
8. Василькова Ю.В. Социальная педагогика: курс лекций/ Ю.В.Василькова, Т.А.Василькова.– 2-е изд., стереотип.– М.: Издат. центр "Академия", 2000.– Лекция 11. Педагогика ненасилия. Теория и эксперимент свободного воспитания.– С . 176–190.
9. Воспитание трудного ребенка (дети с девиантным поведением) / Под ред. М.И.Рожкова. М.: Изд. ВЛАДОС, 2001. 179 с.
10. Галагузова М.А. Социальная педагогика. М.: Издательство ВЛАДОС, 2000. 416 с.

11. Галюкова М. Детская депривация как фактор насилия в современном обществе / М.Галюкова// Alma mater (Вестн. высш. шк.).– 2006.– № 9.– С. 40–42.
12. Грабовник А. Насильство в наших сім'ях // Науковий світ. – 2005.- С. 67-71.
13. Грабська В.А. Насильство у подружніх стосунках: зарубіжний досвід досліджень та консультування // Практична психологія та соціальна робота. – 2003.- № 9. – С.20-22.
14. Гришко Т.В. Психологічна профілактика запобігання насильства в сім'ї // Охорона дитинства. Дитяче право: теорія, досвід, перспективи. – Одеса, 2001. – С. 127-165.
15. Губенко О.В. Активізація творчого потенціалу як засіб психологічної допомоги дітям, які зазнали насильства у найгірших формах дитячої праці // Практична психологія та соціальна робота. – 2003.- №2-3.- С.66-77.
16. Донченко О. Психофрактал як категорія педагогіки ненасильства/ О.Донченко// Шлях освіти .– 2003.– № 4.– С. 8–12.
17. Допира А.И. Воздействие экранного насилия на подрастающее поколение: история социально-психологических исследований/ А.И.Допира// Практ. психологія та соц. робота.– 2001.– № 1.– С.28–30.
18. Древицька О. Про психологічне насилля над дітьми // Психолог. – 2004.- № 3-4,- С.31-33.
19. Думко Ф.К. Насильство в сім'ї// Вісник Харківського державного університету. – Харків, 1999. – С.42-47.
20. Дяченко К.І. Методична розробка уроку на тему „Психологічне та фізичне насильство над особистістю”// Безпека життєдіяльності. – 2005. - №1.- С.35-39.

21. Ерохина Л.Д. Миф о женской покорности или этика насилия/ Л.Д. Ерохина// Филос. науки.– 2003.– № 6.– С. 126–136.
22. Жорстокість та насилля до дітей в сім'ї, як соціальний феномен// Все для вчителя. – 2003.- № 1. – С. 43-46.
23. Журавлева Т.М., Сафонова Т.Я., Цымбал Е.И. Помощь детям – жертвам насилля. – М.: Генезис, 2006. – 112с.
24. Забадыкина Е.В. Памятка социальному работнику, основные сведения о насиллии в семье// Социальные работники за безопасность в семье / Под ред. М.И.Либоракиной. – М.: Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1999. – С.294-297.
25. Закирова В.М. Развод и насиллие в семье – феномены семейного неблагополучия / В.М.Закирова// Социол. исслед.– 2002.– № 12.– С. 131–134.
26. Защита детей от жестокого обращения / Под ред. Е.Н.Волковой. – СПб.: Питер, 2007. – 256с.
27. Зиновьева Н.О., Михайлова Н.Ф. Психология и психотерапія насилля. Ребенок в кризисной ситуации. – СПб.: Речь, 2005. – 248с.
28. Інформаційна довідка щодо реалізації Закону України "Про попередження насильства в сім'ї" // Безпека життєдіяльності.– 2006.– № 12.– С. 2–5.
29. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціальна робота (теорія і практика): Підручник. – К.: Каравела, 2009. – 368 с.
30. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціологія соціальної роботи (курс лекцій): Навчальний посібник. – К.: ІПК ДСЗУ, 2009. – 210 с.
31. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія: Базовий курс: Підручник для вузів. – К.: Каравела, 2005. – 312 с.

32. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія: Загальний курс: Підручник для вузів. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
33. Лукашевич М.П., Черепанова Г.Л. Соціальна робота (теорія і практика): Опорний конспект лекцій. – К.: ІПК ДСЗУ, 2006. – 119 с.
34. Мезеря І. Соціальна служба і профілактика сексуального насильства над дітьми та підлітками // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2005.- № 2. - С.39-42.
35. Лихачев Б.Т. Педагогіка протилежності злу насильством/ Б.Т. Лихачев// Педагогіка.– 1998.– № 4.– С. 18–23.
36. Мінакова К. Основні соціально-педагогічні та психологічні характеристики жінки – жертви домашнього насильства// Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2005. - №2. – С. 43-48.
37. Насильство в сім'ї// Соціальна робота:Словарь- справочник.– М., 1998.– С.146–147.
38. Насильство в сім'ї: Особливості психологічної реабілітації. Учебное пособие / Под ред. Н.М.Платоновой и Ю.П.Платонова. – СПб.: Речь, 2004. – 154с.
39. Науково-практична конференція "Проблема запобігання насильству в сім'ї"// Вісн. Акад. правов. наук України.– 1999.– № 1.– С. 246–248.
40. Обухова Н.Г. Возрождение из боли: психодрама в работе с подростками, пережившими насилие/ Н.Г. Обухова// Практик. психологія та соц. робота.– 2003.– № 7.– С. 24–34.
41. Осипова Н. Насильство в сім'ї: спільна проблема/ Н. Осипова// Вісн. Акад. правов. наук України.– 2000.– № 1.– С. 181–190.
42. Основи практичної психології / В.Панок Т., Титаренко Н., Чепелева та ін.: Підручник. К.: Либідь, 1999. – 536с.

43. Основы социальной работы: Учебник / Отв.ред. П.Д.Павленок. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 395 с.
44. Осухова Н. Применение психодрамы в психотерапии с детьми, пережившими насилие / Н. Осухова// Шк. психолог.– 2000.– нояб. (№ 43).– С. 4.
45. Осухова Н.Г. Психодрама: помощь детям, пережившим насилие/ Н.Г. Осухова// Педагогика.– 2001.– № 3.– С. 86–96
46. Понарина Л. Роль межведомственного подхода к проблеме насилия в семье/ Л. Понарина// Соц. работа.– 2006.– № 4.– С. 26.
47. Панок В., Коврижных Ю. Скривджені діти. Що таке зловживання щодо дітей //Психолог. – 2004.- Грудень - № 48. – С. 2-12.
48. Предупреждение насилия в школе// Воспитание школьников.– 2006.– № 3.– С. 32–36; № 4.– С. 15–21; № 5.– С. 18–22; № 6.– С. 22–27; 2005.– № 7.– С. 6–11; № 9.– С. 2–8; № 10.– С. 14–21.
49. Предупреждение насилия в школе / В.Н. Касаткин, Т.П. Симонятова, Н.Г. Манегис и др.// Воспитание школьников.– 2007.– № 2.– С. 28–32; 2006. – № 9.– С. 18–21; № 10.– С. 20–29.
50. Пропозиції до рекомендацій парламентських слухань "Сучасний стан та актуальні завдання у сфері попередження гендерного насильства"// Безпека життєдіяльності.– 2006.– № 12.– С. 5–7.
51. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15 лист. 2001р. //Сімейне законодавство України. Збірник законодавчих та підзаконних актів. – К.: Атака, 2003. – 512 с.
52. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за вчинення насильства в сім'ї або невиконання захисного

- припису: закон України № 759-IV від 15 трав. 2003 р. // Офіц. вісн. України.– 2003. – № 23.
53. Про затвердження порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу: постанова Каб. Міністрів України № 616 від 26 жовт. 2003 р. // Офіц. вісн. України.– 2003.– № 18. –19.
54. Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми: наказ Мін-ва освіти і науки України від 25.12.06 № 844 // Інформ. зб. Мін-ва освіти і науки України.– 2007. –№ 3(січень).– С. 19–32.
55. Психологія: Підручник / Ю. Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А.Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2000. – 558 с.
56. Ролінський В.І. Соціальна педагогічна проблема запобігання насильству над підлітками та подолання його/ Володимир Ролінський// Рідна шк.– 9.– С. 7–9.
57. Ролінський В.І. Насильство щодо неповнолітніх: проблеми, профілактика: навчально-методичний посібник. – Одеса, “Ветаком”, 2003. – 220 с.
58. Ролінський В.І. Проблеми насильства неповнолітніх як гостре соціальне явище // науково-методичний журнал “Нова педагогічна думка”. – 2004. - № 2. – С. 101-102.
59. Савчук О.М. Стратегії роботи зі співзалежними жінками, які зазнають насильства в сім'ї/ О.М. Савчук// Практ. психологія та соц. робота.– 2003.– № 4.– С. 51–60.
60. Самойлова О. Не играй в мои игрушки/ О. Самойлова// Семья и шк.– 2007.– № 6.– С. 16-17.
61. Сафонова Т.Я. Жестокое обращение с детьми: обучение навыкам работы с детьми, пострадавшим от жестокого

- обращення/ Т.Я. Сафонова// Практи. психологія та соц. робота.– 2007.– № 2.– С.17–29; № 3.– С.26–35.
62. Сафонова Т.Я., Цымбал Е.И., Ярославцева Н.Д., Олиференко Л.Я. Реабілітація дітей в приюте. – М.,1995
  63. Семенюк М. Ставлення працівників міліції до проблеми домашнього насильства /М. Семенюк// Соц. політика і соц. робота.– 2007.– № 3.– С. 71–85.
  64. Сімейний кодекс України: сімейний кодекс України від 10 січ. 2002 р. № 2947–111.
  65. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / [Т. Ф. Алексєєнко, Т. П. Басюк, О. В. Безпалько та ін.] ; за ред. І. Д. Зверєвої. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.
  66. Соціальна-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. Навчальний посібник. – К.: ДЦССМ, 2003. – 132с.
  67. Суханюк Л. З дітьми стаємо богами/ Л. Суханюк// Уряд. кур'єр.– 2007.– 10 лют. – С. 8.
  68. Теория социальной работы: Учебник / Под. ред. проф. Е.И.Холостовой. – М.: Юрист, 2001. – 334с.
  69. Тетерский С.В. Введение в социальную работу: Учебное пособие. – М.: Академический Проект, 2002. – 496 с.
  70. Грубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. – К.: ДЦССМ, 2002. – 132с.
  71. Цымбал Е. Их единственная вина – беспомощность: насилие в школе: как оградить от него ребенка/ Е. Цымбал// Первое сент.– 2001.– 21 апр. (№ 29).– С. 3.
  72. Черепанова Г.Л. Реабілітаційна педагогіка: Опорний конспект лекцій.- К.: ІПК ДСЗУ, 2009. – 117 с.
  73. Якубова Ю.М., Антонова-Турченко О.Г. Проблемні сім'ї: діти і батьки.- К., 1998. – 118с.

74. <http://www.zerkalo-nedeli.com>
75. <http://www.plea.org>.
76. <http://www.LitPortal.Ru>.

Додаток А.

Анкета "Ставлення дітей до проявів насильства"

1. Скільки Вам років?
2. Ваша стать: дівчина, хлопець.
3. Як Ви відноситеся до різних проявів насильства?
  - а) з обуренням;
  - б) байдуже;
  - в) готові щось робити для зміни ситуації.
4. Чи допускав хто-небудь по відношенню до Вас насилля?
  - а) так;
  - б) ні.
5. Які прояви насилля Ви зазнали по відношенню до себе?
  - а) фізичне;
  - б) емоційне;
  - в) сексуальне;
  - г) економічне.
6. Допускав хто-небудь насилля в сім'ї по відношенню до Вас?
  - а) так;
  - б) ні.
7. Чи відчували Ви жорстоке поводження з боку друзів, однолітків, дорослих?
  - а) так;
  - б) ні.
8. Чи намагалися Ви себе захистити?
  - а) так;
  - б) ні.
9. Чи спостерігали Ви насилля в сім'ї?
  - а) так;
  - б) ні.
10. По відношенню до кого було направлене жорстоке насилля в сім'ї?
  - а) до мами;
  - б) до батька;
  - в) до дідуся;
  - г) до бабусі;
  - д) до братів;
  - ж) до сестер;
  - з) до тварин.
11. Які Ви відчуваєте почуття, спостерігаючи жорстоке насилля?
  - а) страх;
  - б) ненависть;
  - в) злість;

- г) незахищеність;
- д) жах;
- ж) провина;
- з) сором;
- и) співчуття;
- і) байдужість;
- ї) жалість.

Додаток Б.

Анкета «Порушення прав і гідності дітей у сім'ї»

1. Скільки Вам років?
2. Ваша стать: дівчина, хлопець
3. Чи порушуються твої права та гідність в родині? Як саме?
4. Чи буває так, що батьки б'ють тебе: паском, скакалкою чи іншим предметом?
5. Чи доводилось тобі чути від батьків на свою адресу нецензурні слова?
6. На твою думку, чи існує в сім'ях сексуальне насильство?
7. Чи зазнавав ти економічного насильства з боку батьків?

Додаток В.

Анкета «Обізнаність учнів щодо порушення їх прав та гідності»

1. Скільки Вам років?
2. Ваша стать: дівчина, хлопець
3. Насильство – це...
4. Жорстоке поводження — це...
5. Назвіть відомі види жорстокого поводження однієї людини відносно до іншої.
6. Які дії, вчинки людей можна віднести до фізичного насильства?
7. Які дії, вчинки людей можна віднести до психологічного насильства?
8. Які дії, вчинки людей можна віднести до сексуального насильства?
9. Які дії, вчинки людей можна віднести до економічного насильства?
10. Чи здавалась тобі поведінка будь-кого на твою адресу однією з форм насильства чи жорстокого поводження?
11. Яким є рівень твоїх знань з проблеми попередження насильства та жорстокого поводження?
12. Щоб ти хотів дізнатися по даній темі?

Додаток Г.

Орієнтовний план проведення семінарів взаємонавчання для учасників міждисциплінарної команди

Тема 1. Нормативно-правове забезпечення діяльності служб з попередження насильства над дітьми в сім'ї.

Проблемно-оглядова лекція. Положення про діяльність міждисциплінарної команди .

Лекція. Закон України «Про охорону дитинства». Сімейний кодекс України.

Лекція-диспут. Кримінальний кодекс України (витяги). Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю».

Практичне заняття. Розв'язування ситуативних вправ щодо практичного використання знань нормативно-правової бази.

Тема 2. Робота міждисциплінарної команди з девіантними підлітками

Навчальний тренінг. Характерологічні особливості девіантних підлітків.

Проблемно-оглядова лекція. Особливості соціально-педагогічної роботи з важковиховуваними підлітками. Профілактика негативних явищ у молодіжному середовищі.

Моделювання. Розробка індивідуальної карти обліку підлітків з девіантною поведінкою. Особливості корекції девіантної поведінки.

Практичне заняття. Робота з діагностичною методикою «Визначення типу акцентуації характеру підлітка.»

Тема 3. Співпраця учасника міждисциплінарної команди соціального з

педагогічним колективом навчального закладу, представниками соціальних служб, установ та громадських організацій.

Рольові ігри. Нестандартні форми роботи учасника міждисциплінарної команди.

Тренінгове заняття. «Синдром згорання у професійній діяльності».

Практичне заняття. Використання діагностичної методики «Оцінка рівня конфліктності».

Тема 4. Правовий захист дитини .

Лекція-диспут. Права дитини.

Круглий стіл. Насильство в сім'ї.

Практичне заняття. Діагностична анкета з метою вивчення актуальної проблеми насильства над дітьми та зневажливого ставлення до їхніх потреб.

Рольові ігри. Наслідки порушення прав дитини.

Тренінгове заняття для підлітків «Твої права — твій вибір».

Тема 5. Закономірності психологічного розвитку людини на різних вікових етапах.

Оглядова лекція. Психологічні закономірності розвитку особистості на різних вікових етапах.

Проблемна лекція. Особливості попередження критичних періодів у житті особистості.

Практичне заняття. Особливості організації профілактичної та виховної роботи для різних вікових категорій (спостереження, аналіз, розробка рекомендацій).

Тема 6. Умови ефективного використання психологічних методів дослідження.

Оглядова лекція. Діагностика як один із напрямів роботи спеціаліста міждисциплінарної команди.

Практичне заняття. Методи дослідження особистості школяра. Проведення та аналіз методик, розроблення порад для класних керівників та батьків.

Практичне заняття. Методи дослідження класної групи. Соціометрія. Розробка порад для класних керівників та батьків.

Тема 7. Психологічна підтримка учнів у школі.

Лекція з елементами рольової гри. Консультування як один із видів роботи спеціаліста міждисциплінарної команди.

Семінарське заняття. Попередження суїцидальної поведінки школярів.

Практичне заняття. Створення та проведення занять корекції рольових позицій дитини.

Тема 8. Психолого-педагогічна допомога сім'ям.

Лекція-диспут. Проблема благополуччя дитини в сім'ї.

Проблемно-оглядова лекція. Неповна сім'я, її види і структура.

Тренінгове заняття. Насильство в сім'ї.

Практичне заняття. Розробка основних моделей консультативної допомоги сім'ї.

Моделювання. Розробка критеріїв визначення благополучної та неблагополучної сім'ї.

Тема 9. Зміст і форми роботи учасника міждисциплінарної команди з профілактики негативних явищ у підлітковому віці.

Проблемно-оглядова лекція. Завдання і зміст профілактичної роботи.

Семінарське заняття. Особливості створення і реалізації психопрофілактичних програм.

Конференція. Профілактика ВІЛ/СНІДу серед молоді. Профілактика вживання підлітками наркотичних речовин.

Презентаційний тренінг програми «Освітня реформа та освіта «рівний — рівному».

Презентаційний тренінг програми «Діалог».

Презентаційний тренінг програми «Життя на роздоріжжі. Твій вибір.»